Cemal Kutay

ENVER PAŞA LENİN'E Karşı

EKİCİGİL TARİH YAYINLARI: 3

ENVER PAŞA LENİN'E KARŞI

Yazan:
CEMAL KUTAY

Basıldığı yer:
EKİCİGİL MATBAASI
Nuruosmaniye - İstanbul - Tel: 25388
1955

EKİCİGİL TARİH YAYINLARI

Bugüne kadar tarihimizin aydınlanmamış ve tarihçiler tarafından hernedense ele alınmamış, yazılması elzem bir çok safhaları vardır. EKİCİGİL TARİH YAYINLARI vak'alar içerisinde bizzat yaşamış ve onlarla pek yakından temas edip görüşmüş kimselerin yardımlariyle bu zaruri ihtiyacı karşılamak amacındadır.

DESTAN... FAKAT HAKİKAT!

Elinizdeki kitapçık, roman değildir: Çeşitli sebeplerle bugüne kadar ifşa edilmemiş bir kahramanlık destanının hikâyesidir. Boğuşanlar, Türkler ve Moskoflardır. Tarihî düşmanlar; İmparatorluğumuzun son devrinde, ordularımıza kumanda eden Enver Paşa'nın şahsında, Ana Vatanda ölüm - kalım mücadelesini yaptılar. Enver Paşa, Anadolu Türklerinin müstevliyi vatanın bağrında boğdukları, 26 ağustos 1922 den yirmi iki gün önce, 4 ağustos 1922 cuma sabahı Kızıl'larla savaşırken kalbinden vurularak Türk Ana Vatanında şehit oldu. Hiç bir romana mevzu olamıyacak kadar vak'a ve hareketlerle dolu bu devre; Enver Paşanın yanında bir avuç kahraman, Buharaya geldiği 4 ekim 1921 den itibaren on ay sürdü.. Fakat bu on ayın destanlara mevzu hayatı, Kızıl rejimin

zulmü altında inliyen Ana Vatanda, yeni yetişenlere hâlâ fısıldanır.. Bugün Enver Paşanın Çöğen Köyündeki taşsız mezarı, devrimiz için yüz karası zulümlerle yok edilmek istenen Kırk Milyon Türk'ün kalbinde kurtuluş ümidi olarak yaşamaktadır. Türk Cumhuriyetinin nesilleri ve bütün dünya, Enver Paşanın Lenin'e karşı yaptığı mücadeleyi bilmelidirler.. Cihanın ya hürriyetlere sahib, huzur ve barış içinde yaşamak, veya, Orta-Çağ karanlıklarına ve görülmemiş istibdada mahkûm olarak mânen ve maddeten yıkılmak saflarına riyazî kat'iyyetle ayrıldığı şu günlerde, Enver Paşanın macerası, kurtuluş yolunun destanıdır: Komünizm'e karşı savaşmanın, bir kuvvet muvazenesi mevzuu olmadığını anlatmak bahsinde hiçbir muhayyile, Enver Paşanın Türk Ana Vatanında geçen son on aylık ömrü kadar heyecan verici, inandırıcı, güvendirici bayrak eser yaratamaz.. Enver Paşanın kanıyla yazdığı bu eser, elbetteki büyük ciltlerin mevzuudur. Biz, bilhassa, o masal kahramanı Enver Paşanın yiğit halefi Kuşçubaşıoğlu Hacı Selim Sami'nin hâtıratına istinad ederek büyük destanın esas safhalarını tesbite çalışacağız. «Yeni Turan» yolunda seve seve can vermiş aziz şehitlerin destanlarına bir lâhzacık olsun gönlünüzde yer vereceğinize inanarak...

Cemal KUTAY

BEŞ YİĞİT YOLA ÇIKIYOR...

Sene 1914... Dünyanın ufukları, insanlığa ızdırap verecek çetin ve kanlı bir savaşın bulutlarıyla kapalıdır. Bunu hisseden ikinci meşrutiyetimizin genç iktidarı İttihad-ı Terakki, imparatorluğumuza güvenilir müttefik arıyor. Çünkü biliniyor ki, Reval'de yapılan gizli anlaşma ile, Türk Boğazlar ve İstanbul, Moskoflara peşkeş çekilmiştir. İngiltere ve Fransa, Çarlık Rusyasının ordularını Almanya'nın liderlik ettiği üçlü ittifaka, Almanya - Avusturya, Macaristan ve İtalyaya karşı seferber etmek için Deli Petronun rüyasını gerçekleştirmiye muvafakat etmişlerdir. İmparatorluğumuzun Hariciyesi, sefaretlerimizden gelen (tehlike) haberleriyle doludur: Bir harb patlarsa, İngiliz ve Fransız malzemesini Moskoflara eriştirecek en kısa ve emin yol olarak, Boğazlar zorlanacak ve İstanbul işgal edilecek..

Bugünkü İstanbul Üniversitesi olan Harbiye Neza-

retinin başkumandanlık odasında. Meşrutiyet hareketinin idealist genç asker baş'ı Enver Paşa, karşısındaki genç adama, dikkat, fakat derin bir emniyetle bakıyor.. Sanki onu bir daha göremiyecekmiş gibi, dikkat ve muhabbetle bakıyor, içini çekiyor:

«— Bu yolculuk çok tehlikeli Sami.. Arkadaşlarını iyi seçtin mi? Bilmediğiniz bir diyara gidiyorsunuz. Vakıa buradakiler bizim ırkımız, kanımız ve soyumuz.. Fakat Ruslar, casus ağlarını Türkistanın en hucra köşelerine kadar yaymışlar. En ufak şüphede mahvolursunuz.»

Enver Paşanın karşısındaki esmer, ortadan uzun boylu, harikulâde mütenasib endamlı, siyah gözlerinde delen, nüfuz eden ve güvenle karışık hâkimiyet hüzmeleri olan genç adam, bu tehlike ihtimalleri kendisi için değilmiş gibi, sükûnetle dinliyordu. Başkumandan, ikazlarının karşısındaki üzerinde bıraktığı tesirsizliğe kızmadı, belki memnun oldu.. Rumeli dağlarında, istibdadı yıkma mücadelesinde, kafasını ve kolunu yüzlerce defa tecrübe ettiği mücadele arkadaşına muhabbet ve gururla baktı..

Bir salon kadar büyük odada, sessiz dakikalar geçti. Yine Enver Paşa:

«— Buhara'da Han'a karşı ayaklanma başlamış.. Mangit sülâlesinden olan Emir Âlim Han, müstebit bir adam.. Rus boyunduruğuna da karşı koyamıyor. Hiyve Hanlığı daha âciz vaziyette.. Kırgızlar arasında da kaynaşma var. Artık bizim, yaklaştığına şüphe olmıyan büyük bir harbde, Ruslara karşı döğüşmeye mecbur bırakılacağımız muhakkak.. Onları, en nâzik yerlerinden vurmalıyız. Burası da, ecdadımızın yurdu olan Türkistandır. Senin teşkilâtçılığına güveniyorum. Teşkilâtçılığına, cesaretine ve zekâna.. Sık sık haberleşemezsek bile, neticelere emniyetim var.»

Başkumandanın karşısındaki genç adam. Osmanlı orduları Harbiye Nazırının hayatında az insana gösterdiği bu iltifat ve alâkaya hafifçe davranarak teşekkür etti. Konuşan yine Enver Paşa oldu:

«— Yanına kimleri alıyorsun?»

Enver Paşanın kendisine sadece «Sami» diye hitab ettiği, Kuşçubaşı oğullarının ikincisi olan Hacı Selim Sami'nin tok bir sesi vardı:

«— Kalabalık istemiyorum, Paşam.. Benimle beraber beş kişiyiz. Emrullah, Topçu Adil, İzmirli Tatar Hüseyin ve sizin Gürcü lâkabiyle tanıdığınız İbrahim.. Buradan gizlice Efganistana geçeceğiz, oradan da Türkistana sızacağız. İstihbaratla şifreleri tesbit ettik. Olup bitenlerden her imkân buldukça size haber vermiye çalışacağım.»

Enver Paşa, odasının karşı duvarını kaplıyan bir taksim sekiz yüzbinlik Kipert paftalarına doğru ilerledi ve elindeki cetvelle, Asyanın ortasını kaplıyan sahaya işaret etti:

«— Nereden işe başlamak niyetindesin?»

Hacı Saminin dudaklarında belirsiz bir tebessüm gezindi.. Herşeyi, teferruata kadar tesbit ettiği anlaşılıyordu:

«— Kırgızlar beni bekliyorlar, Paşam..»

Meşrutiyetin Ana Yasasına göre Başkumandan olan Halife'ye, İttihad-ı Terakki iktidarının askerî lideri ve Padişahın damadı olarak vekâlet eden Enver Paşa, o anda, kendisinin de, beş yıl sonra Hacı Sami'yi takib ederek Türkistan içlerinde bir destan macerasına girişeceğini nasıl tahmin edebilirdi? Ve, sadece, en samimî üslûbla «Sami» dediği bu genç adamın, kendisinin şehit kanıyla sulanan Ana Vatan topraklarında halefi olarak, millî ihtilâl bayrağını eline alacağını nasıl düşünebilirdi? Elindeki cetveli, masasına

fırlattı ve Türk Ana Vatanında, Gürkan nehri, Horasan dağları, Karadağ, Mezduran, Akdağ, Hindigûş sırtları, Mostağ sıra dağları, Moğol Altayı, Aral-İrtiş sularının şimali, Yayık nehri ve Hazer denizi ile çevrili, Cengizleri, Aksak Timurları, nice nice cihangirleri yetiştirmiş, asırlarca medeniyet ve ilmin çırağını yakmış Türk Ana Vatanında, Yeni Turan'ın, o güzel Ülkenin nesilleri ardından sürükleyip götüren büyük rüyasının ilk kıvılcımlarını yakmıya giden beş yiğitin başbuğunu muhabbetle kucakladı, bağrına bastı.. Enver Paşanın da, Hacı Sami'nin de gözleri yaşlı idi.

Dört gün sonra, üzerlerinde hiçbir resmî işaret olmıyan, hepsi de taşra tüccarları kılığında beş genç, Haydarpaşadan kimse tarafından uğurlanmadan, sessiz ve hattâ gizli trene biniyorlardı. Onların kimler olduğunu ve hangi gaye için yola düştüklerini, nazırlardan bile bilmiyenler vardı. Yolcular, bir daha dönemiyecekleri yola gidenlerin bütün vedâ merasimi yapmışlar, yaşıyan sevgilileri hasretle kucaklamışlar, mukaddes mezarları ziyaret etmişler, hattâ vasiyetlerini bırakmışlardı.

ANA VATANDA AYAKLANMALAR BAŞLIYOR

Hacı Sami ve arkadaşlarından, ilk haberler, İmparatorluğumuzun tarihî düşmanı Moskoflara karşı, Alman ordularıyla birlikte savaşa girdiğimizin beşinci ayında geldi..

Beş Türkler, Asya içinde kendilerinden, Rus istibdadına karşı ayaklanmalar yaratarak bahsettirmiye başlamışlardı. 1730 da, Türkistan'da yayılmıya başlıyan Ruslar, evvelâ, 1853 de Hokand Hanlığını yıkmışlar, Hiyve ve Buhara Hanlıkları hudutlarına dayanmış.

lar. Zirebolak meydan muharebesinde yendikleri Buhara Hanına, vesayetlerini kabul ettiren on iki maddeyi imzalatmışlar ve nihayet, Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda, bütün Türk Ana Yurdunu ellerine geçirmiye muvaffak olmuşlardı.

Hacı Sami ve arkadaşları Rus Prostof (siyasî polis) inin bütün Türkistanı kasıp kavuran takibleriue rağmen bugün, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Karakırgız, Karakalpak adlarıyla ayrılan Ana Vatanı karış karış dolaştılar, her gittikleri yerde kurtuluş heyecanını aşıladılar, teşkilât yaptılar, Türk delikanlılarına çeteciliği öğrettiler ve yer yer kıyamlar başladı.

İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkaleyi zorlarken, Ruslar, Şark hududumuza büyük kuvvetler yığıyorlardı. Çar, Galiçya cephesinde Türk kuvvetlerinin karşısına, kendi ırkdaşlarını çıkarmak istedi ve Türk Ana Vatanından Dikidivizya'lar (korkunç fırkalar) teşkiline karar verdi. Türkistandan asker toplanacak, bunlar, Türk ve Alman ordularının karşısına çıkarılacaktı. Bunun için de, 1900-1905 Rus-Japon harbinde Rusyanın Mançurya ordularına başkumandanlık yapan ve Türkistanı çok iyi bilen general Kropatkin, Türkistana, geniş selâhiyetle umumî vali olarak gönderildi.

Hacı Sami, Ruslar'ın bu hazırlıklarını kökünden baltalamıya girişti: Bütün Türk lehçelerinde beyannameler hazırlattı, bunlar gizli gizli, en uzak obalara kadar yayıldı. Beyannameler, Türkleri ikaz ediyor, toplanacak kuvvetlerin ırkdaşlarına karşı kullanılacağını anlatıyor, onları ayaklanmıya davet ediyordu. Hacı Sami, bütün Orta-Asya'da cirit oynuyordu. Devamlı ve ciddî bir hareket için, Çin hududuna yakın olan Yedısu eyâletine geçti. Burada, Kırgız, Kalmuk ve Ka-

rakalpakları isyan ettirdi. Tokmak, Peşpek, Karakol şehirlerini işgal etti. Rus taburlarını imha ederek bunları geri sürmiye başladı. İsyan, daha cenuba, Semerkand'e sirayet etti. Fergane, Endican ve Dörtgölde de ayaklanmalar başlamıştı. Rus kuvvetlerine baskınlar veriliyor, müttefik kuvvetler imha ediliyordu. Dörtgöl'de Cüneyd Hanın idare ettiği ayaklanma, kısa zamanda, bütün Mevara-ünnehre yayılmak istidadını gösterdi. General Korapatkin, Moskovaya gönderdiği raporlarda, «Türkiyeden gelen esrarengiz şahsiyetlerden» bahsediyordu. Nihayet Çar, isyanı yatıştırma hareketine bizzat Kropatkin'in girişmesini emretti ve Sibiryadan büyük kuvvetler isyan mıntıkalarına gönderildi. Hacı Sami'den İstanbula gelen mes'ut haberler, Çanakkale zaferinin kazanıldığı günlere rastlıyordu. Bu günlerde ki, Kafkas cephesine giden Türk kıtaları zafer şarkıları söylüyorlardı:

Kafkasya dağlarında çiçekler açar
Altın gümüş olmuş sırmalar saçar
Bozulmuş Moskoflar yel gibi kaçar
Kader böyle imiş heybetli ana,
Canım feda olsun öksüz vatana..

Vatan, gerçekten öksüzdü ve yiğit evlâtlar, onun kurtuluşu için canlarını seve seve vermiye koşuyorlardı..

ENVER PAŞA MOSKOVADA..

Orta Asyada Beş Osmanlı Türk'ünün uyrukları yer yer Moskof istibdadına karşı ayaklandırıldıkları 1915 den 1918 ekimine kadar geçen devre içinde, kader, imparatorluğumuz için menfi ve bahtsız hâdiseler getirdi: Safında harbe girdiğimiz ve on dört cephede,

hiç de bozgun vermiyerek yiğitçe dövüştüğümüz Birinci Dünya Harbinden mağlûp çıktık.. Başta Bulgaristan, daha sonra Avusturya-Macaristan, nihayet Almanya olarak müttefiklerimiz silâhlarını teslim ettiler.

Müttefik Devletler, mütarekenin imzası için harb içinde memleketi idare etmiş olan İttihad-ı Terakki erkânının «harb mücrimi» olarak tevkif edilmelerini ve mütarekenin ancak, Padişah Vahidettin'in itimat edeceği başka bir kabine ile imza edileceğini şart olarak ileri sürmüşlerdi.

Harb içinde memleketi idare edenler, bu arada, Enver, Talât ve Cemal Paşalar da, memleketi terkettiler.

Harbin üçüncü senesinde, Rusyada Bolşevik ihtilâli olub, Çarlık idaresini deviren Kızıl Ayaklanmanın bütün safhalarından, Almanlar, hükûmetimizi haberdar etmişlerdi. Lenin'i, zırhlı vagon içinde Rusyaya sokan Almanlardı. Düşünülen netice şuydu: Rusyada ihtilâl kopunca, çarlık devrilecek ve kurulan hükûmet, müttefiklerin safından ayrılarak sulhü imzalıyacaktı. Bu takdirde de, Almanya, bütün kuvvetiyle garbe yüklenecekti. Lenin, plânını ustaca hazırlamıştı... İhtilâlde muvaffak olursa, Rus Çarlığının idaresindeki bütün memleketlere hürriyet verileceği ve her milletin kendisini istediği gibi, müstakil ve serbest olarak idare edeceği vaadediyordu. İttihad ve Terakki erkânı, bilhassa Panislâmizm (Çin'den Akdeniz havzasına kadar bütün dünya Müslümanlarının birleşmesi fikri) in hararetli taraftarı olan Cemal ve Enver Paşalar, Bolşevik ihtilâli neticesinde çarlığın yıkılacağını, Türkistandaki müstakil asgarî elli milyonluk büyük Türk devletinin kudretiyle, Hindistanda İngilizlere karşı ayaklanma başlıyacağını ve oradaki seksen milyon Müslü-

manın da maddî manevî yardımıyla. Pan-islâmizm'in gerçekleşebileceğini düşünüyorlardı. Fakat, Enver Paşanın büyük rüyası, Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm'di.. Din ve telâkki farkı ne olursa olsun, bütün dünya Türk ve Turan ırkının, kendi hudutları içinde müstakil, federatif birlik oluşu.. Bu muazzam ideal, Enver Paşanın ruhuna ve yaradılışına intibak eden, şövalersk gaye idi.

Enver Paşanın, Müslüman ve Türk unsurlar üzerindeki şahsiyet ve nüfuzunu bilen Ruslar, onu, yakından takib ediyorlardı.. Paşa, Bolşevik liderlerini hayrette bırakan bir cesaretle, Moskovaya geldi, Lenin, Stalin, Troçki, Kamenef, Zinovyef gibi Kızıl ihtilâlin elebaşılarıyla görüştü.

Bu sırada, Buhara, Hiyve, Fergane ve Zerefşan mıntakalarında, yer yer ayaklanmalar devam ediyordu. Bolşevikler, Çar taraftarı Vrangel ordularını yenmişler, meşrutî idare istiyen Menşevikleri de tasfiye etmişlerdi. Enver Paşa, komünistlerin elleri serbest kalınca, bütün kuvvetleriyle Türkistana yüklenece
klerini ve en büyük düşman telâkki ettikleri Türklüğü imha için bu karışıklıktan istifade edeceklerini çok iyi biliyordu. Nihayet, Cemal ve Enver Paşalar şuna karar verdiler: İranın vaziyeti çok karışıktı. Fakat Efganistan, daha sağlam bir istinad noktası olabilirdi. Bu sebeple Cemal Paşa Efganistana geçecek, orada Orduyu tensik edecek, Efganistanda mukavemet yuvaları kuracak, daha sonra Enver Paşa, Türkistana gelerek, Bolşevikleri kuşkulandırmadan isyan bölgesine atlıyacak ve ihtilâli idare edecek..

Lenin, Bolşeviklerin «her milletin kendisini hürriyet ve serbestî içinde idare etmeleri» prensibini tahakkuk ettirmek maksadiyle toplanacağını vadettiği «Şark Milletleri Konferansı» nı mütemadiyen savsak-

lıyordu. Bolşeviklerin gizli maksadlarını çok iyi bilen Enver Paşa, kat'î neticeyi almak için kendisine mahsus ataklarından birisini yaptı: İçin için kaynaşan Türkistan da dahil olarak, bütün Şark milletlerini, Baku'da toplanacak konferansa davet etti.. Enver Paşanın teşebbüsünü haber alan Bolşevikler, inisiyatifi Paşaya bırakmamak için el çabukluğu ile, gönderilecek murahhasları kendi taraftarlarından seçtirmiye muvaffak oldular. Kongre, 1920 senesi mayısında toplandı..

MÜCADELE ŞİDDETLENİYOR

Bu sırada bütün Türkistanda, Çarlık Rusyasının dirileceğini sanan ve Emîrlere bağlı olan müteaassıb zümre ile, kendilerine «kadîm = eski» adını veren cahil yobazlığın, «cedît = yeniler» adını verdiği münevver fikirli gençler arasında, oluk gibi kardeş kanı döken mücadeleler oluyor ve neticede iki tarafı yıpratan bu mücadeleyi Bolşevikler, bütün kuvvetleriyle destekliyorlardı.

Buharada muvakkat bir hükûmet kurulmuş, Reisliğe Mirza Rahim Han, Nazırlar reisliğine Feyzullah Hoca (Buradaki Hoca tâbiri, ilim ve makam sahibleri için kullanılan tâbirdir.) getirildi. Buhara Emiri Âlim Han, kendi mevkiini korumak için Ruslarla işbirliği yapmış, hürriyet ve istiklâl taraftarı yüzlerce genci öldürtmüş, birçoklarını Bolşeviklere teslim etmişti. Hürriyetçiler, bir tarafta Emir taraftarı müteassıb ve cahil sınıfın, diğer tarafta Bolşeviklerin tazyik ve mukavemetlerine rağmen, muvakkat Buhara devletini kurmıya muvaffak olmuşlardı.. Bu netice, istikbâl için cidden ümid verici idi.

Hiyve'de de, gençler, Hanlığı devirip millî istik-

lâl hükûmetini kurunca, Cemal Paşa, Efganistandan kendilerine Hacı Sami'ye daha sonra iltihak etmiş olan yüzbaşı Rıdvan ve mülâzım Hüseyin Beyleri gönderdi. Hiyve'deki millî kuvvetlerin tensiki ve yetiştirilmesi başladı.

Fakat, Ruslara asıl darbeyi, Hacı Sami'nin bir buçuk sene kuvvetlerini teşkilâtlandırdığı, kahraman Cüneyd Han vurdu... Çarköy, Merev, Gerki, Endhuy arasındaki sahralarda yaşıyan göçebe Türkmen ve Özbeklerin reisi olan bu yetmişlik yiğit, 1920 de, Bolşevikleri yurdundan sürüp, bütün Harzem ülkesinin beşte dördüne sahib oldu.. Hacı Sami'nin Karagol-Noyan (Bölük kumandanı) olarak yetiştirdiği meharetli süvarilerin idaresinde Başmacılık (baskın yapanlara, yâni, seyyar kuvvetlere verilen isim) yapan, atlarını eğersiz ve gemsiz binen, at üstünde silâh kullanan bu ele avuca sığmaz kahramanlar, koskoca Rus kolordularına göz açtırmıyorlardı.

BUHARADA CUMHURİYET İLÂN EDİLİYOR

Buharada muvakkat millî hükûmetin kurulması, Bolşevikler için çok ağır bir darbe olmuştu. Bir taraftan müteassıb sınıf (köhneperestler), diğer yandan, Ruslar, muvakkat hükûmeti devirmiye uğraşıyorlardı.

Milliyetçiler, ilk olarak müstebit, korkak ve hain Emir Âlim'den kurtulmak kararını vermişlerdi. Muvakkat Hükûmet Nazırlar Reisi Feyzullah Hoca, Emire bir ültimatom vererek hükûmeti millî komiteye devretmesini bildirdi. Buna emrindeki kuvvetlerle savaşa başlamakla cevap veren Emire tâbi kıtalar, her tarafta mağlûp edildi. Buhara, Hatırcı, Kermine, Karşi, Şehrisebz, Kerki şehirlerine aynı zamanda taarruz

edildi. Şehirler, milliyetçi kuvvetlere bir bir teslim oluyordu.

Nihayet, 1 eylûl 1920 de, Emir Âlim Han, Sitaremahı Hassa adlı sarayından, beraberinde, millete ait hazine ve mücevherlerle külliyetli altın stoku olduğu halde, Gicdivan'a kaçtı. Oradan Şarkî Buhara'nın merkez olan Hisar vilâyetine, daha sonra yazlık şehir olan Duşenbe'ye gitti. Fakat, Ferganeli mücahitlerin reisi Şir Mehmet Beyi beraberine alan Hacı Sami, Emir'i burada da bırakmadı: Nihayet, Mangit sülâlesinin bu son emiri, ardında, Buharanın hürriyet ve kurtuluşu için hiç de gurur vermiyecek hâdiseler bırakarak, 18 şubat 1921 de maiyetiyle birlikte Efganistana iltica etti.

Artık, bütün Buhara, Hivye, Hokand, Harzem'de, fiilen millî iktidar kurulmak üzere idi. Belcivan ve Kölâb çevresinin reisi olan Devletmend Bey, Şarkî Buharada sükûneti temin etti ve millî hükûmetle anlaştı. Şimdi müstakil devlete istiklâlini ebedileştirmek himmeti kalıyordu. Bunun için de ilk adım olarak, eylûl 1921 de toplanan ikinci kurultay, Buharada Cumhuriyeti ilân etti. Osman Hocayı Cumhurreisi olarak seçti. O da, Feyzullah Hoca'yı, Buhara Cumhuriyetinin ilk hükûmetini kurmıya memur etti.

Bütün bu neticelerden sonra, artık, Ana Vatan'da, kuvvetli ve idealist bir el'in, sevilen ve sayılan bir baş'ın, hâdiselere istikamet vermesi safhası gelmişti..

BEKLENİLMİYEN BİR ZİYARETÇİ

Baku'da 1920 de toplanan Şark Milletleri kongresinden sonra, Enver Paşa, Lenin ve arkadaşlarının mel'un maksadlarını çok iyi anlamıştı: Vakıa Rusya-

da Çarlık devrilmişti. Fakat iktidara gelen Bolşevikler, Türklük âlemi için daha korkunç ve hunhar emeller besliyordu. Enver Paşa, Hacı Samiden muntazaman haber alıyordu. Ana Vatan'a bir ân evvel gitmek için sabırsızlanıyordu.

Fakat Ruslar, Paşanın hareketlerini adım adım takib ediyorlar. Türkistandan mütemadiyen, ayaklanmaların Osmanlı zabitlerinin idaresinde yapıldığı haberleri geliyor. Bu şartlar içinde Enver Paşanın Moskovadan ayrılmasına da imkân vermiyecekleri şüphesiz...

Enver Paşa, nasıl hareket edeceğini tayin edemediği bu buhran günlerinde, beraberinde olan doktor Nazım merhum, bir gece yarısına doğru Paşanın misafir edildiği otele geliyor. Çok soğukkanlı bir politikacı olan Doktor Nazım'ın yüzündeki heyecanlı ifade, Paşayı endişelendiriyor:

«— Hayrola... Bir hâdise mi var?»

«— Hayır.. Sâkin olunuz. İnanılmaz bir hâdise karşısındayız. Bütün Rusların peşinde olduğu Hacı Sami gelmiş..»

Enver Paşa, hayretle yerinden sıçrıyor, ve nerede olduğunu, sinsi ve hain dinleyicileri, dört tarafının casuslarla çevrili olduğunu unutarak âdeta haykırıyor:

«— Ne?.. Ne diyorsun, Nazım Bey... Hacı Sami mi gelmiş?»

Doktor Nazım, eli dudağında, yalvarır gibi Paşanın yüzüne bakıyor:

«— Paşam... Allahaşkına yavaş ve sâkin olunuz.. Nerede olduğumuzu unutmayınız..»

Enver Paşa hâlâ, duyduğu inanılmaz haberin tesiri altındadır. Fısıldar gibi soruyor:

«— Peki.. Nerede şimdi?.. Sami nerede?»

Doktor Nazım, Başkumandanın ancak duyabileceği sesle izah ediyor:

«— Çok emin bir yerde.. Zaten o kadar mükemmel ve kıyafet değiştirmiş ki, imkân yok, tanıyamazlar. Elinde; Buhara Emircilerinin öldürdüğü bir mücahite ait nüfuz tezkeresi ve geçiş vesikaları var. Resim de kendisine çok benziyor. Buna rağmen, yine ihtiyatlı olmak şart. Kendisi, tanınmayacağına emin. Fakat sizinle şahsen görüşmek için şöyle bir şekil bulduk: Sami, yarın gece bir fırsat bulup yaver Muhittin'in alt kattaki odasına girecek. Gece yarısına doğru siz de oraya gidebilirsiniz. Bu sırada Muhittin orada bulunmıyacak. İstediğiniz gibi görüşürsünüz..»

Enver Paşa, heyecan içindeydi:

«— Size bir şeyler anlatmadı mı?»

Doktor Nazım düşünceliydi:

«— Ben uzun boylu görüştüm Paşam... Saminin ancak size anlatmak istediği fikirleri olduğuna kaniim.»

Ve, mevzuu değiştirdi:

«— Yanmış.. Biraz zayıflamış.. Fakat çelik gibi... Bütün Türkistanı adım adım gezmiş. O, neticelerden ümidli.»

Neticeler!.. Enver Paşa, o gece hiç uyuyamadı.

ENVER PAŞA LENİN'LE KARŞI KARŞIYA

Enver Paşanın yaveri Muhittin Beyin odası, Bolşevik hükûmetinin «hatırlı misafirlere» tahsis ettiği ve ihtilâlden evvel Serj Aleksiyeviç'in konağı olan Troşna Otelinin alt katında idi. Otelin üçüncü katında, Paşaya, dört odalı bir daire tahsis edilmişti.

Ertesi gece yarısına doğru, Enver Paşa, Muhittin Beyin odasına girdiği zaman, ayakta olan yanık yüz-

lü, çatlak derili adama dikkatle baktı: Yalnız bir tarafı, gözleriyle bu adam Sami idi.. Mevki, rütbe, her şeyi unutan ve sadece aynı gaye ile yürekleri çarpan iki insan olarak birbirlerinin kucağına atıldılar.. Dört taraflarını saran tehlike havası, bu gönülden gelen kucaklaşmanın dakikalarca sürmesine mâni olamadı.

Paşa, Sami'yi, Muhittin Beyin karyolasına, yanına oturttu.. Saatler, ne de çabuk geçiyordu.. Hacı Sami, beş yıllık macerasını, esaslı neticeleriyle ortaya koyduğu zaman, Enver Paşanın gözleri hayranlık ifadesiyle doluydu:

«— Ben Türkistana nasıl geçebileceğim Sami?»

«— Siz Paşam, Ya Lenin, ya Zinovyef veya Troçki ile mutabık kalmadan ve onlar size vazife vermeden bir yere çıkamazsınız. Türkistandaki hâdiseler, öylece kaynaşma halindeki, eğer biraz zaman kazanır ve teşkilât yapabilirsek Ruslara uzun zaman mukavemet edebilirler. Bolşevikler şu ânda, Türkistanda huzuru temin edecek şahsiyetlere, ilerisini hiç düşünmeden imkân verecek kadar çaresizlik içindeler.. Siz, buradan Batum'a kadar bir kolayını bulup gidebilirsiniz. Batum kongresinin kararları Rusları memnun etmedi. Orada yeni bir kongrenin hazırlığını yapmak istediğinizi söylerseniz, hem sizi Türkistan işlerinden ayırdıklarına memnun olurlar, hem de yeni bir kongrede istedikleri neticeleri alabileceklerini ümid ederler. Batumdan sonrası ise kolay..

«— Sen ne yapacaksın?»

«— Ben sizi Batumda bekliyeceğim.. Benim daha çok burada kalmam tehlikelidir. Batumda daha çok serbest olabiliriz.»

«— Mustafa Kemal'den, Anadolu harekâtından iyi haberler var mı?»

Hacı Sami, Batum'da duyduklarını anlattı: Yeni

hükûmet, Ankarada kurulmuş, düşmana karşı muntazam cepheler tesis edilmişti.

Enver Paşa yerinden kalkmıştı:

«— Doğrudan doğruya Lenin'le konuşacağım..» dedi.

Hacı Sami, bir hayal gibi odadan süzüldükten bir müddet sonra Enver Paşa, dairesine çekildi. Sabah da olmuştu. «Arzularını telâkkiye memur» Bolşevik zabitine «Çok mühim bir mesele için Lenin Yoldaş'ı görmek mecburiyetinde olduğunu» bildirdi. Bolşevik Lideri, Enver Paşanın arzusunu ertesi gün yerine getirdi. Mülâkat kısa, fakat kat'î oldu: Hacı Saminin bütün tahminleri doğru çıkmıştı... Bolşevikler, Bakûda yeni bir kongre toplanmasına ve Enver Paşanın bizzat hazırlıklarla meşgul olmasına muvafakat ediyorlardı. Paşa, evvelâ Batum'a gidecek, oradan Bakûya geçecekti.

Bu müsaadeye rağmen, Bolşevikler Paşayı bir dakika gözhapsinden uzak tutmıyorlardı.

Paşa, beraberinde yaveri Bartınlı ihtiyat zabiti Muhittin Bey ve Bolşeviklerin «refakatine memur» ettikleri ikisi sivil yedi kişilik «muhafız heyeti» ile beraber Batum'a hareket etti. Yollar, binbir facianın izleri ile doluydu. Halk, dehşet içindeydi. Her yerde, Kızılların işledikleri cinayetler, yakılan şehirlerin enkazı, sefil ve perişan halk yığınlarına rastlanıyordu. Türkler en çok zulüm gören milletti. Paşa, Batum'da misafir kaldığı otelde, Hacı Sami'den beklediği haberi, kendisinden evvel gelmiş buldu: Sami, Batumda kalmayı mümkün görmemiş, Bakûya hareket etmişti. Paşa da, Tiflis üzerinden Bakû'ya geldi.. Lenin'le yaptığı anlaşmaya göre, ikinci kongrenin hazırlığını Bakûda yapacaktı..

Bakû, o sırada Bolşevik idaresi altında olmakla

beraber, Gürcü ve Türk asıllı idareciler henüz tamamen tasfiye edilmemişlerdi. Paşa burada nisbeten daha serbest bir muhit buldu.

Hacı Sami, Bakû'ya gelinmesini takib eden gece, daha sonra Bolşevikler tarafından kurşuna dizilen Nasib Met Bey'in evinde görüştü. Sami'nin plânı basit, fakat çok cür'etkârane idi: Bakû'dan, İran topraklarına geçmek, oradan Keresnabâd tarikiyle Türkistan topraklarına geçmek..

Hacı Sami'nin elinde bir de kırmızı hatlarla çizilmiş harita vardı:

«— Paşam... Burada daha çok kalmak tehlikelidir. Bir kere İran topraklarına geçtikten sonra vaziyet değişir. Oradan, en kısa zaman içinde Keresnabâd yoluyla Türkistan topraklarına geçebiliriz.. Bugün Türkistandaki şartlar, bizim emniyetle Buharaya kadar gitmemizi temin eder.»

Enver Paşa, daha sonrasını düşünmüyordu. Kadere, büyük bir inkıyadı olan bu cesur ve idealist asker, mağlûp vatanının acısını dindirecek neticeleri elde etmek veya bu uğurda ölmek kararındaydı.

YAŞASIN TURAN...

Enver Paşa, Bakûda fazla zaman kaybetmedi..

23 Eylûl 1921'de, sıcak bir sonbahar gününün ilk ışıkları içinde yola çıkıldı.. Paşaya refakat eden Bolşevikler, kendisinin kongre hazırlıklarıyla meşgul olmak üzere civardaki, metruk İngiliz konsolosluğu binasına gittiğini tahmin ediyorlardı. Paşa, filhakika bir gece evvelini burada geçirmiş ve muhafızlarına emniyet vermek için onlara, konferans hazırlıklarını süratle ikmal ettirecek bazı vazifeler de vermişti.

Enver Paşanın Bakû'dan ayrıldığı, ancak ertesi

sabah öğrenilebildi. Muhafızlar, keyfiyeti derhal Moskovaya bildirdiler. Ortada, bir emrivaki vardı. Bolşevikler, vaziyetten zaten şüphe ediyorlardı. Nihayet Lenin, bir müddet daha beklemek kararını verdi: Bütün kozları ortaya koymak ve kat'î teşebbüslere girişmek.. Bu sebeple, Stalin'in ve Zinovyef'in, Enver Paşanın Türkistan hududuna girmeden takip edilmesi için ileri sürdükleri teklifleri reddetti.

Enver Paşa, beraberinde Hacı Sami ve yaveri Muhittin Beyler olduğu halde hiçbir esaslı zorlukla karşılaşmadan Keransabâd'a erişti.

Buradan çöller, uzun ve nihayetsiz ovalar, bozkır halinde uzanan düzlükler, Enver Paşayı, Türklüğün Ana Vatanına eriştirecekti. Yolda Paşa, Hacı Sami'den bütün olup bitenleri, bir roman dinler gibi dinledi.. Onu bilhassa, millî ayaklanmalar alâkadar ediyordu. Hacı Sami, Yedisu Kırgıçlarının Çar'ın 25 Haziran Fermanı olarak anılan emirnamesine karşı nasıl ayaklandıklarını anlatırken, Enver Paşa, hüzünle içini çekti:

«— Ne yazık ki, çok uzaklarda idik.. Düşmanlar, Türklüğü bir arada olduğu zaman değil, böylece ayrı ayrı ve kısım kısım ifna ediyorlar..»

Yola çıkıldığının dokuzuncu günü, Şahrûd sınırı da aşılarak Aşk-Abâd'a, Türkistan topraklarına girildi..

Aşk-Abâd, gelenin Enver Paşa olduğunu anlayınca yerinden oynadı.. İster Emirci olsun, ister Cedit olsun, bütün Türkistan halkı, Enver Paşayı emsalsiz bir heyecan içinde alkışlıyordu. Aşk-Abâd'dan Merv'e geçildi.. Bu tarihî şehirde de bayram havası vardı. Enver Paşa, ihtilâlden evvel tamamiyle Rusların elinde olan bu feyizli Türk topraklarında şimdi hiç Mos-

kof askerine ve kuvvetlerine rastlanmamasına hayret ediyordu. Hacı Sami dedi ki:

«— Şehirlerin içinde barınamaz hale geldiler. Civardaki kışlalara tahassun ettiler. Bunları, icabında bir müdafaa hattı kurmak için bil'iltizam yaptılar.. Bu hal onların büyük bir mücadeleye hazırlandıklarını anlatır.

Enver Paşa da havada, büyük fırtınalardan evvel sezilen sun'î sükûnetin farkında idi.. Fakat Çarköy yoluyla Buharaya gelince, bu durgun havada gizli olan istikbâlin çetinlikleri de silindi: Buhara, bu tarihî şehir, Garabî'lerin, İbni Sinâ'ların El-Birûnî'lerin, Kutbeddin Mecdettin'lerin, İmam Matrûdî'lerin, İmam Buharî'lerin, Ebu Bekir Kaffal Şaşî'lerin, Zahireddin Marganî'lerin ve daha nice nice, İslâm Felsefe ve ilmini ebedî güneşlerinin doğduğu, dünyanın istikametini değiştirmiş nice nice bahadır yiğitlerin ün saldığı bu tarihî Türk Yurdu, Enver Paşayı, kimbilir bir daha göremiyeceği coşkunluk ve heyecan içinde karşıladı. Tarihî sokaklar «— Yaşasın Turan..» avâzeleriyle inliyordu. Enver Paşanın gözleri yaşarmıştı.. Bindiği cins atın özengisini tutan Buhara delikanlıları atının sağrısını öpüyor, binler ve on binlerce istiklâl hasretlisinin hançeresinden çıkan niyaz, bir dua gibi göklere yükseliyordu:

«— Yaşasın Turan.. Yaşasın Enver Paşa... Yaşasın Dini Muhammedî..»

Enver Paşa, gösterilen bu inanılmaz sıcak kabulden ve heyecandan çok mütehassis olmuştu. Gözleri yaşardı... Etrafında tek gönül halinde sel gibi akan bu insanların gerçek dâvasının, hürriyet olduğunu anlamıştı. Buhara Cumhuriyetinin nazırları, ileri gelenleri, bilhassa gençlik mümessilleri, Paşanın etrafında, Emîr'in terkettiği Nur-u Hassa sarayına gi-

dildi. O gece, mutantan bir kabul resmi yapıldı. Enver Paşa da beklediklerinden gayrısını bulan insanların hem sevinci, fakat gizli endişesi vardı. Hacı Sami ile başbaşa kaldıkları zaman bu endişesini gizlemedi:

«— Ben, Ruslardan daha gizli, ve kuvvetleninceye kadar gayesi onlarca bilinmiyecek mücadele tarzını düşünüyordum. Şimdi kozlar ortada.. Kendimden değil, fakat bu yiğit halkın ve genç Buhara devletinin âkıbetinden endişe ediyorum. Senin fikrin nedir?»

Hacı Sami, durumu, kısa fakat bütün çıplaklığıyla anlattı:

«— Türkistanda, dedi, mücadele eden iki yerli kuvvet var: Kadîmler denilen ve Çarlık Rusyasının günün birinde hortlıyacağına veya umumî mânasıyla Rus hâkimiyetinden kurtulamıyacağına inanmış şehirli burjuvalar.. Ki, bunların başında ülemâ sınıfı var. Bunlar, hem Emîr'e, hem an'anelere kör bir taassubla bağlıdırlar. Biz mücadelemiz sırasında Ruslardan çok bunlarla uğraştık. Kadîm'ler hâlâ mühim bir kuvvettir. İkinciler de, kendilerine Cedît = Yeniler denilen gençler ve aydınlardır. Bunlar, hem Ruslara, hem de Kadîm'lere karşı mücadele halindedirler. Emîr, Efganistana kaçmadan evvel, Buçarada bunlardan mühim bir kısmını kesti, yoketti, dağıttı.. Kalanlar, hükûmeti kurdular. Bir de, Basmacı, yâni, basgıncı adıyla Ruslarla mücadele eden Çöl ve Göçebe Türkleri var. Merd, muharib, cesur ve inanılmaz derecede yiğit olan bu insanlar, bence istinad edilebilecek asıl cevherdir. Bunların reislerine büyük bağlılıkları var.. Cengiz Han İmparatorluğundanberi devam eden törelerleğ disiplin dünyanın hiçbir yerinde rastlanmıyacak kadar ruhlarına yerleşmiştir. Aralarında, Başbuğları, yâni reisleri gerçekleri gören oymaklar, mükemmel birer kuvvettirler. Fakat başbuğları Kadîmlere taraf-

tar olanlarla mücadele etmek lâzım.. Görüyorsunuz ki Paşam, karşımızda sadece Rusları bulmıyacağız. Şimdi sizin mücadeleye girmeniz, umulduğundan çok hareket yaratacak. Bu topraklarda beklenmiyen, fevkalâde şeyler olacak..»

Enver Paşa o gece, hiç uyuyamadı.. Yol yorgunluğuna, muazzam karşılama töreninin sükûn istiyen heyecanına rağmen, uyuyamadı. Kulaklarında «Yaşasın Turan..» avazeleri çınlıyordu. Onlar, daha Rumeli dağlarında, Abdülhamid istibdadına karşı mücadele ederken, büyük rüyaları, Çin seddinden Akdeniz kıyılarına kadar uzanan Pantürkizm'in muhteşem kuvveti idi. İktidara geldikten sonra, çökmek üzere olan imparatorluğu ayakta tutabilmek için, müdafaa tedbirlerinden olarak, Pan_ İslâmizm'e bağlanmışlardı. Bu ideal ile, bütün dünya Müslümanlarının birleşeceğine, ve bu manevî birlik içinde müstekil federatif devletler kurulacağına inanıyorlardı. İttihad-ı Terakki merkezinde bile, bu idealler çarpışma halindeydi. Ziya Gökalp, Türkçülüğe dayanan ümmet mefkûresi istiyordu. Halide Edip Hanım «— Yeni Turan, Güzel.. ülke.. Söyle sana yol nerede?..» diye soruyordu. Türk Ocakları, Osmanlılık camiası içinde Türklük şuurunu hâkim kılmıya çalışıyor, Akçora oğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyin zade Ali, Abdürreşid İbrahim, Çelebi zade Mehmet Esad, Mukimeddin Bey Can, İsmail Gaspıralı gibi, Türkçülük idealinin mümtaz şahsiyetleri, dünyanın yeni bir oluş potasında kaynadığı o buhran günlerinde, bütün ümidleri Osmanlı Türklerinde, gayelerini gerçekleştirmiye savaşıyorlardı.

Enver Paşa, 1908 ikinci meşrutiyet inkılâbına tekaddüm eden devreden, mağlûbiyetle biten savaşın sonunda imparatorluğun çöküntüsüne kadar Türkçülük davasının geçirdiği safhaları düşündü. Ne garib..

Mücadele tarzları ne olursa olsun, tarihî hakikat değişmemişti: Sarıkamışta ölen yüzbinler, Galiçya topraklarını kanlarıyla sulayanlar, hatta Çanakkalenin yüzbinlerce mübarek şehidi, hepsi, Moskof kalenin yüzbinlerce mübarek şehidi, hepsi, Moskof emperyalizmine karşı savaşmışlardı.. Bütün bu fedakârlıkların, oluk gibi akan kanların, eninde sonunda gayesi, Rus tehlikesine karşı Türklüğün müdafaasıydı. Rejimler değişiyor, telâkkiler değişiyor, fakat, tarih ve coğrafya hakikatleri değişmiyordu. Gün ağarmıştı. Enver Paşa, misafir edildiği salon kadar büyük odada, Türk - İslâm sanatının murassa minyatürlerine gözleri takılı, kaderin değişmez hükmünü düşünüyordu: Enver Paşa, Türklüğün ana vatanında, ya neslinin büyük rüyasını gerçekleştirecek veya... ölecekti.

RUSLAR CEMAL PAŞAYI GERİ ÇEVİRİYORLAR

Beklenilmeyen hâdiselerin birincisi, Enver Paşa daha odasından çıkmadan vukua geldi...

Hacı Sami, müsaade almadan içeri girecek kadar heyecanlı idi. Enver Paşa, ölümle defalarla yüzyüze geldiği halde kılı kıpırdamayan bu tecrübeli komitacının yüzündeki hatlardan endişelendi, merakla sordu:

— Ne var Sami... çok telâşlısın.

Hacı Selim Sami, kısık bir sesle cevab verdi:

— Paşam... Doktor Nazım'dan gece bir mektup gelmiş. Şimdi bana ulaştırdılar. Ruslar, Cemal Paşayı Taşkend'den geri çevirmişler, buraya gelmesine müsaade etmemişler...

Enver Paşa sararmıştı... Heyecanla, Saminin elindeki mektubu aldı. Doktor Nazım'ın Sami'ye hitaben yazdığı mektup şuydu:

— Kardeşim Sami Bey... Sizin hareketinizden sonra Moskova karıştı. Bâkû'dan beklenilmeyen kaybolmanız dolayısiyle biz günlerce tarassud altında bırakıldık. Bolşevik rüesasının itimadını tamamen kaybetmiş vaziyetteyiz. Arkamızda siyasî polisin binbir adamı bir an yakamızı bırakmıyor. Ben, Enver Paşa ile mutabık kaldığımız üzere Cemal Paşanın Efganistandan Moskovaya gelmesini bekliyordum. Paşanın burada cereyan eden hâdiseleri ve bilhassa sizin hareketinizi bilmediğini düşünerek, ne bahasına olursa olsun kendisiyle buluşmak üzere Çarçöri'ye hareket ettim. Niyetim Cemal Paşaya vaziyeti anlatmak ve Moskovaya gelmesine mani olarak onun tekrar Efganistana geçmesini temin etmekti. Çünkü artık, hiç birimizin Moskovada veya Rusyanın diğer bir yerinde emniyet altında olmadığımız muhakkaktır. Fakat, Çarçöride öğrendiğim hâdise beni çok müteessir etti: Cemal Paşa, sizin Buharaya hareketinizi bilmediği belki tahmin ettiği için, Afganistandan Moskovaya ev velâ, Taşkende uğrıyarak gelmek kararını vermiş. Ruslar, Kâbil'den itibaren kendisini takib ettikleri için Taşkende kadar gelmesine ses çıkarmamışlar. Fakat sizin Bâkû'dan kaybolmanız bütün Türkistandaki Rus makamlarına tamim edildiği için Lenin, emriyle Cemal Paşa, Taşkend'de, tevkif edilmiş ve kendisine hemen Moskovaya dönmesi bildirilmiş... Tabii bu tevkifi Ruslar, usulü dairesinde yapmışlar: Lenin, Türkistan umum kumandanlığı meselesini ve asayişi temin için kendisiyle acele görüşmek ihtiyacında olduğunu bildirmişler. Cemal Paşa da bunun üzerine, mecburi olarak Moskovaya dönmeye karar vermiş. Yanında, yolda emniyet olmadığını ileri sürerek muhafızları katıp Moskovaya göndermişler. Bu emin malûmatı size hemen, bana verdiğin mahrem ve vasıta

ile bildiriyorum. Elinize geçmesini temenni ederim. Belki bu mektubum sizinle son muhaberemdir. İnşallah elinize vasıl olur. Artık burada, hiç birimizin hayatı emniyet altında değildir. Kader böyle imiş; Sizden oraya emniyetle ulaşabildiğiniz haberini alırsam mesut olacağım. Paşaya arzı tazimat ederim. Bakî Hüdaya emanet olunuz.

Enver Paşa Sami'nin yüzüne baktı:

— Görüyor musun olup biteni... Halbuki bizim kararımız, buradan Efganistana kaçmak Cemal Paşa ile konuşmak. Efgan hükûmeti ile temas ve sonra buraya bir daha dönmemek üzere gelmekti. Şimdi mesnedlerimizden en ehemmiyetlisini kaybettik. Artık Ruslarla açık mücadeleye girmekten başka çare yok... Fakat hiç hazırlıklı da değiliz.

Hacı Sami, mektubun tesirinden kurtulmuş, soğukkanlılığına sahib olmuş gibiydi:

— Paşam... Yapacak iş şudur: Türkistanın istiklâlini, uzun zaman vâdesine bağlıyarak ve icab ettiği anlarda pasif mukavemet yaparak temine çalışan İstiklâl Cemiyeti var. Bunun başında da, Zeki Velidî Bey bulunuyor. Tahmin ediyorum ki kendisi, komite erkânıyla beraber Semerkand'dadır. Ona davetiye gönderelim. Sizin teşrifinizi bildirelim. Buhara Cumhuriyetinin erkânıyla da mahrem temaslar yapalım. Burada daha çok kalmak, cidden tehlikelidir. Çünkü, Ruslar Buhara üzerine yeniden iki kolorduluk kuvvet sevkine hazırlanıyorlarmış. Düne kadar böyle hazırlık yoktu. Bu yeni kuvvetler, sizin harekâtın sevk ve idaresini elinize almanıza karşı ihtiyat tedbiridir. Müsaade ederseniz İstiklâl Cemiyeti mümessillerini hemen davet edelim.

Enver aşa, Sami'nin fikrini kabul etti. Paşa anlamıştı ki, kozlar, açıkça ortaya konulma devri gelmiş.

tır. Bu tarz, Enver Paşanın mizacına da uyuyordu: «— Allah büyük... dedi. Açıkça hesaplaşmak, elbet daha hayırlıdır...»

İKİ YOLDAN BİRİSİ

Hacı Şami, evvelâ İstiklâl komitesi mümessillerini davete karar verdi, ve güvendiği iki atlıyı, hemen Semerkand'a gönderdi.

Türkistan İstiklâl Cemiyeti, Ruslarla açık mücadeleye girişebilmek için zamanın müsaid olmadığı kanaatinde idi. Cemiyet, Bolşeviklere muhalif olan ihtilâl cemiyetleriyle, bu arada Es-Er'lerle temas hâlinde idi. Cemiyetin birinci gayesi, Türkistanda Bolşevizmin kuruluşuna ve kökleşmesine, bilhassa devamlı iktidar haline gelmesine mani olmaktı.

Enver Paşanın Buharaya gelmesi, Rusları olduğu halde, Türkleri de hayret içinde bırakmış, sürpriz tesiri yapmıştı. Nitekim, Türkistan İstiklâl Cemiyeti mümessilleri Zeki Velidî Beyi göndermeyi kararlaştırdılar. Zeki Velidî Bey bu görüşmeyi şöyle anlatıyor:

«— Enver Paşayı hayatımda ilk defa görüyordum. Enver Paşanın son Türk tarihinin mühim şahsiyetlerinden birisi olduğunda, bir müverrih olarak kanaatım kat'î idi. Nitekim hâlâ da aynı fikirdeyim. Bilhassa Türkistan istiklâli uğrunda şehit olduktan sonra, onun idealist şahsiyeti üzerinde münakaşa dahi yapılamaz. Bu zat, Türk ve cihan hayatı sahnesindeki mevkiini, hiç de tesadüflere borçlu değildir. Bence 1914 - 1916 senelerinde Çanakkale ve Anafartaları mücîz bir muvaffakiyetle müdafaa eden Türklerin başında bulunan zevat, elbette son Türk tarihinin en mühim simalarıdır. Çünkü Türkler burada gösterdikleri emsalsiz fe-

dakârlık ve şehametle cihan harbini diğer bir istikamete çevirdiler ve netice itibariyle Rusyada ihtilâl çıkmasına ve o yolla Türkistan, Efgan, İran ve hatta Hindistan için yeni halâs yolları açılmasına sebeb oldular. Enver Paşa, şecaati, temizliği, uluvvu himmeti, sabır ve metaneti, yiğitliği ile Türkistanlıları hayrette bıraktı. Rusların Enver Paşayı, Pan İslâmizm uğrunda avantürist göstermeleri, onun mücadelesine karşı duydukları korku ve nefrettendir.

Enver Paşa, her kendisini gören üzerinde derin tesir bırakan nâfiz bir insandı. Yüzünde, merdliğin ve dürüstlüğün izleri, bâriz şekilde müşahede ediliyordu. Kendisine, Türkistanın, bilhassa teşkilâtın vaziyetini uzun uzun anlattım. Beni dikkatle dinledi. Anlıyordum ki benim söylediklerim, kendi tasavvurlarına intibak etmemektedir. Bana dedi ki:

«— Sizin dedikleriniz için uzun zaman ve imkân lâzımdır. Bugünkü müstesna fırsatlar kaybolacaktır. Ben bizzat Şarkî Buharaya, oradan ergane havalisine gideceğim ve ihtilâli teşkilâtlandıracağım.»

Paşanın kararının kat'î olduğu anlaşılıyordu. Dedi ki:

«— Bolşevikler, Türk âlemi için bugüne kadar zuhur etmiş tehlikenin en muazzamıdır. Bunlar, alçak insanların girebileceği bir yol üzerindedirler. Beşeriyetin bütün mukaddes mefhumlarını inkâr ediyorlar ve medeniyeti yıkmaya uğraşıyorlar. En büyük hedefleri de Türk milliyetçiliği ve medeniyetidir. Bu hakikati gören insan olarak, mücadeleyi merdçe kabul etmek, haysiyetli bir Türk olmanın ilk şartıdır.»

Paşaya, takdir ve tebcil ettiğim bu fikirlerime rağmen, takib edilecek hareket tarzı üzerinde, hâdiseleri daha yakından bildiğimden kanaatımı söyledim, ve, kendisinin Şarkî Buharaya, bilhassa Basmacıların

içine girmesinin hiç doğru olmadığını anlattım. Dedim ki:

«— Paşam... Rusyanın haricî gailelerden eli boşalmak üzeredir. Sizin buraya gelmeniz Moskovayı tasavvur edemiyeceğiniz kadar endişelendirmiştir. Bu sene Ana Vatanın hemen her tarafında kıtlık var... Beş, altı bin kişilikten fazla kuvvetleri beslemek mümkün değildir. Bunun için de Buhara Emiri ile anlaşmak şarttır. Şimdi Efganistana geçerseniz Emir'le de görüşürsünüz. Efganistanın da yardımını temin edersiniz. Biz de cemiyet olarak hazırlığımızı tamamlamış oluruz.»

Bu ikna edici izahat Paşayı uzun uzun düşündürdü. Sordu:

«— Efganistana nasıl geçebilirim?»

Ben, Rusların Paşaya Efganistana geçmek için asla müsaade etmiyeceklerine kani idim. Dedim ki:

«— Size tafsilâtlı haritalar takdim edeyim. Cemiyetimizin Çarçoy şubesi Türkmenleri, Bordalık mevkiinden sizi Amu Deryânın Karakurum tarafına geçirirler. Oradan Sakardakok ve Endhûy yoluyla Efganistana geçersiniz. Ben şimdi bu tertibatı aldıracağım. geçeceğiniz mıntıkadaki Türkmen Basmacılarına, size hizmet etmeleri için Cemiyet vasıtasiyle tebligat yaptıracağım.»

KARAHAN VE YORİNEF'LE KARŞI KARŞIYA

Enver Paşa, Türkistan istiklâl cemiyetinin fikrini öğrenmişti. Bu fikirler, şüphesiz ki Ana Vatanın şartlarını ve durumunu daha yakından bilme itibarile değerliydi. Fakat Enver Paşa, aktif hareket insanıydı. Bilhassa Moskovada bulunduğu müddet içinde

Bolşeviklerin Türk Ana Vatanına karşı olan maksadlarını yakından öğrenmişti. Paşa, zamanın çok kıymetli olduğunu ve eğer, Bolşevikler, Avrupa Rusyasında yaptıkları mücadeleleri ikmal edebilirlerse, bütün kudretleriyle Asyaya yüklendikleri zaman; kuvvetler arasındaki nisbetsizliğin ister istemez hükmünü icra ettireceğini düşünüyordu. Enver Paşa nefsiyle yaptığı uzun bir murakabe sonunda, kararını verdi: Mücadeleye açıkça girmek...

Bir hâdise, bütün Buharayı çalkalandıran bir hâdise, Paşanın bu kararını derhal tatbik mevkiine koymasına yol açtı: Bolşevik Hariciye Komiser muavini Karahan (1) Buharaya gelmişti... Bu âna kadar, bu çapta hiç bir kızıl lider, Buharaya gelmiş değildi. Enver Paşaya, Karahan'ın Buharaya gelişini haber veren, Buhara Cumhuriyeti Nazırlar şurası reisi ve Hariciye Nazırı Feyzullah Hoca dedi ki:

«— Paşam... Karahan'ın gelişi, Rusların beklenilmeyen bir harekete hazırlandıklarının en büyük delilidir. Karahan, bugün öğleden sonra benimle hususî bir mülâkat yapmak arzusunu izhar etti. Bu davete icabet etmeden evvel keyfiyeti size arzetmeyi muvafık buldum. Ne emrediyorsunuz?»

Enver Paşa, bir an düşünmeden kararını bildirdi:

«— Sizden evvel Karahan'ı ben göreceğim...»

---

(1) — Karahan daha sonra Kızılların Ankara Büyük Elçiliğini yapmış ve Türkiyede daha sonra meydana çıkarılan Kızıl teşkilâtı kuran adamdır. 1937 de, Stalin, Zinovyef, Kamenef, Tuhaçevsky, Radek ve Buharin ve saireyi tasfiye ettiği zaman, Karahan'da Moskovaya çağırılmış ve Alman D. N. B. ajansının verdiği habere göre fırında yakılmak suretiyle tasfiye edilmiştir. Karahan, Şark işlerinde ve bilhassa Türkiye mevzuunda mütehassıs sayılıyordu.

Feyzullah Hoca ile beraber gelen, Harbiye Nazırı Abdülhalid Arifoğlu ve Dahiliye Nazırı Ata Hoca (1) birbirlerine hayretle baktılar... Feyzullah Hoca bu bakıştan aldığı ilhamla Paşanın kararına mani olmak istedi:

«— Paşam... Siz, Rusların burada ne kadar mütecaviz olabileceklerini tahmin edemezsiniz. Onların hakiki maksadı sizi ele geçirmektir. Siz kendi ayağınızla onlara giderseniz, sizi bırakmamaya kalkışırlar. Cemal Paşayı zorla Moskovaya götürdükleri söyleniyor. Müsaade ederseniz ben, Rus komiserliği binası dışında bir mülâkat hazırlıyayım...»

Enver Paşa güldü:

«— Hassasiyetinize teşekkür ederim. Fakat siz merak etmeyiniz. Ben, yanıma Hacı Sami ve Muhittin Beyleri alıp giderim. Sağ salim olarak da aranıza dönerim. Ruslar beni ancak, eğer Allah nasib ettiyse, ancak savaş meydanında alnımdan veya kalbimden vurularak ele geçirebilirler...»

Bu cevab, hazır olanların gözlerini yaşartmıştı... Enver Paşa, derhal ayağa kalktı. Yanına ihtiyat bir tabanca daha aldı ve Hacı Sami ile Muhittin'e ikişer tabanca almalarını söyledi. Üç atlı, Buhara Cumhuriyeti hükûmet erkânının teşyileri arasında, şehrin şimalinde olan Rus mümessilliği binasına doğru kaybolurken, hiç kimse, Türkistanın kaderinde yeni bir sayfanın açıldığının farkında değildi...

Karahan'a, Enver Paşanın kendisini ziyaret edeceği haber verildiği zaman, Rus mümessilliği alt üst

---

(1) — Şark Türkçesinde Hoca, bilgin adam, mevki sahibi adam, oturduğu mevkie lâyık adam manasına gelmektedir. Burada geçen ve isimleri takiben söylenen (Hoca) tabiri bu manada kullanılmaktadır. d

olunmuştu. Hacı Sami, hatıratında bu mülâkatı şöyle anlatıyor:

«— Yolda giderken yaptığımız işin ihtiyata ne derece uygun olduğunu düşünmüyor değildim. Fakat, Paşanın karakterini iyi bilirdim. Ani kararlarından asla dönmezdi. İnanılmıyacak kadar cesurdu. Verdiği mülâkat kararının asıl maksadının, kendisince malûm olan Rusların niyet ve maksadlarını öğrenmek değil, fakat, Bolşeviklerle temasın o kadar ürkülecek bir meselesi olmadığını Buharalılara isbat etmek olduğunu hissettirmiştim. Nitekim Karahanla ne görüşeceğini de bilmiyordum. Karahan, beraberinde Bolşeviklerin Buhara mümessili Yürinef olduğu halde bizi kabul etti. Muhittin, dışarıda kalmıştı. Paşanın yanında ben vardım.

Karahan ve Yürinef'de saklıyamadıkları bir telâş göze çarpıyordu. Paşanın ne münasebetle Buharada bulunduğunu ve bundan sonraki faaliyeti hakkında vasıtalı da olsa hiç bir sual sormadılar. Fakat Enver Paşa, onların öğrenmek için kıvrandıkları arzuyu, beni de şaşırtan soğukkanlılıkla yerine getirdi:

«— Bir Türk olarak ve Türkiyenin mukadderatıyle kendisini alâkalı gören kumandan olarak, Buhara ve bütün Türkistanın vaziyetini yakından takib ediyorum. Bu alâkanın neticesi olarak Buharaya geldim. İcab ederse buradan ya daha içerilere gideceğim veya başta Moskova olarak bu yerlerin mukadderatıyla münasebettar merkezlere uğrıyacağım.»

Karahan, bu ihtimal üzerinde durdu:

«— Zannediyorum ki Moskovaya gitmeniz çok muvafık olur. Çünkü sizi orada, Bakû'da toplanacak ikinci bir Şark milletleri konferansı ile meşgul biliyorlar.»

Enver Paşa yapılmak istenen tarizi anlamıştı. Bunu, yeni bir hücumla cevap verdi:

«— Şark milletleri konferansının toplantı yeri olarak Buhara da muvafıktır. Hem daha merkezî vaziyettedir.»

Sonra, mevzuu değiştirmek istedi ve sorduğu sualle, onun hakikî maksadını o ânda, Karahan ve Yürinef'le beraber ben de öğrenmiş oldum:

«— Cemal Paşa Hazretleri acaba Moskovadan Efganistana döndüler mi?»

Paşanın bu yarı resmî sualine Karahan cevab vermeden, daha tecrübesiz olan ve Buharada vazife gördüğü zamandanberi bu şekilde kendisine hitab edilmesine alışamamış bulunan Yürinef bağırır gibi cevab verdi:

«— Cemal Paşa, Moskovadadır... Kendisinin bir daha Efganistana dönmek arzu edebileceğini tahmin etmiyorum. Şimdi Moskovanın öğrenmek istediği, sizin buradaki meşguliyetinizdir.»

Karahan, öldürür veya ölüm kararını tebliğ eder gibi, hiddetinden kendisini kaybetmiş olan bu sabık topçu çavuşunun yüzüne baktı... Fakat artık olan olmuştu. Ben, tabancamda kaç kurşun olduğunu hesab ediyordum... Paşa, benim üzerimde iki tabanca var zannediyordu. Hayır... Bende ihtiyat şarjürleri de dolu olarak, dört tabanca vardı. İcab ettiği zaman, bir kurşunla iki Moskofu haklamayı melekeleştirmiş olarak...

Fakat Karahan, Bolşeviklerin o meşhur riyakârlığı ile işi tatlıya bağladı:

«— Sizin Moskovada bizden daha yakın dostlarınız vardır general... Sizin meşguliyetiniz ise, yalnız size attir.»

Yürinef, deminki çıkışının soğuk tesirini silmek için, elinden gelen ikramı yapıyordu... Rus mümessilliğini terkettiğimiz zaman akşam oluyordu. Atlarımız

ğece basmadan emniyet mıntıkasına bizi ulaştırmaları için mahmuzladığımız sırada, Enver Paşa, meş'um â-kıbeti, keder dolu bir sesle fısıldadı:

«— Bu alçaklar, Cemal Paşanın Rusyadan çıkmasına imkân vermiyecekler...»

«— KARŞIMDA BÜYÜK BİR İŞE KARAR VERMİŞ ADAM VARDI...»

Anlaşılıyor ki Enver Paşa, Karahan'ı görme kararını verdiği ânda, Şarkî Buharaya geçip, Basmacıları teşkilâtlandırmayı benimsemişti.. Paşayı, sabırsızlık ve merakla bekliyen Buhara devlet erkânı, gece karanlığında, Paşanın Hacı Sami ve yaveri Muhittin Beylerle döndüğünü görünce, hemen etrafına toplandılar. Enver Paşanın, sabahki tavrı yerine, verdiği kararı ne bahasına tatbik etmek azminde olan insanların huzuru ve sükûnu gelmişti:

«— Sizlere vedâ edeceğim, dedi, bana büyük bir misafirperverlik gösterdiniz. Benim, Türklük idealine daha büyük bir borcum vardı: Kanım... Burada, ya şerefli, hür bir devletin gazileri olarak yaşıyacağız, veya bu uğurda öleceğiz... Ben, dağ başlarında, çöl engin̈liklerinde, yol kavşaklarında dövüşen yiğitlerin safına katılmak ve onları teşkilâtlandırmak için yola çıkıyorum. Bana dua ediniz...»

İstisnasız herkes ağlıyordu... Paşa, Hacı Sami'ye döndü:

«— Bana Zeki Velidî Beyi bulunuz...» dedi.

Şimdi, müverrih Profesör Zeki Velidî Togan'dan bu mülâkatın safhalarını dinliyelim:

«— Paşa bana Şarkî Buharaya geçeceğini, orada Basmacıları ve münevverleri toplıyarak kongre akde-

deceğini ve mücadeleyi ele alacağını söyledi. Bana da, kendi kararını Hiyve, Kazakistan, Fergane ve Türkmenistan'a hususi adamlar göndererek cemiyet nâmına bildirip kongreye vekiller daveti etmemi teklif etti. Hayatı, harb meydanlarında geçmiş olan bu merd askerin, Bolşevik desiselerinden, Türkistanda kurdukları casus ve sabotaj ağlarından, bilhassa, müteassıb Emîrcilerin kuvvetinden haberi yoktu. Kendisine, bütün takdir hislerimle beraber, itirazlarımı yine söyledim ve ilk mülâkatımızda izah ettiğim mahzurları hatırlattım... Fakat anladım ki, karşımdaki adam, büyük bir işe karar vermiş idealistti... Ve tarihde benzerleri mevcut olan şekilde, mantıktan ziyade, kahramanlık hislerine istinad eden bir şovalye idi. Anladım ki kararından dönmiyecekti. O gün, kendisini terketmedim. Gece geç vakit, bugün ailesi ferdleri Buharada oldukları için ismini ifşa edemiyeceğim bir zatın evinde gizli toplantı yapıldığı zaman, Paşa, kararını açıkça bildirdi. Yere serilen halı üzerine oturmuştu. Ayağında spor Alman botu vardı. Şu saatte mücadeleye atılmak için sabırsızlanan sporcu tesiri yapıyordu. Çok samimi olarak fikirlerini söyledi. Ruslarla mücadele için ne yapılmak lâzımsa yapılması icab ettiğini, şimdi kendisini Türklerin Ana Vatanında hissettiğini, bu mübarek topraklara yazık olduğunu, eğer âkibetini hissettikleri halde, ecdadın yaşadığı ve dünyaya şöhret verdiği bu tarihî toprakları Bolşevik zulmüne bırakırlarsa, neslimize ahfadın lânet edeceğini anlattı. Öyle gönülden konuşuyordu ki, heyecan duymamak imkânsızdı. Bir tarihçi olarak, karşımdaki adamı tetkik ettim: Hayatla hiç bir alâkası yoktu. O ânda, Türklük için ölebilirdi. Karşımda, devirlere istikamet vermiş olan insanların haleti ruhiyesi bahsinde belki bir daha rastlamıyacağım tipik misal vardı... Fakat ne yazık

ki, Türkistanda yapacağı işleri, ancak Buharada bulunduğu yirmi üç gün zarfında kararlaştırmıştı.

Son ertesi sabah, Enver Paşayı son defa olarak Emir'in Settare Mah-ı Hassa sarayında gördüm. Bütün Buhara Cumhuriyeti erkânı orada hazırdı. Bolşevik ajanları tarafından takib edilmekte olduğumdan, hareketimi sadece Paşaya haber verdim ve Nur Atâ hududuyla Semerkand'a yollandım. Bir hissikablelvuku bana, bu şayanı dikkat Türk kumandanını son defa gördüğümü söylüyordu. Nitekim öyle oldu...»

CEYLÂN AVINA ÇIKIŞ...

Paşa, artık Buharada durmanın tehlikesini anlamıştı.. Kensinin Rus sefirini görmesinden sonra, Buharayı, sayısız Rus ajanı istilâ etmişti. Şehir içinde hâdise çıkarmak istemiyordu. Çünkü Ruslar, genç Buhara cumhuriyetini ele geçirmek için fırsat arıyorlardı. Şehirde, kendisine karşı sevgi gösterileri hâlâ devam ediyordu.

Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, o tarihte Baysun şehrinde bulunuyordu. Nazırlar şurası reisi Feyzullah Hoca da, Kerki çevresine «tetkik seyahati» adı altında Basmacılara Enver Paşanın geldiği haberini vermeye giderken Behbudî şehrinde. Cumhurreisi Osman Hocaya Enver Paşanın geldiği haberini ulaştırdı. Baysunda bulunan Osman Hoca, Enver Paşanın Manastır askerî rüştiyesinden arkadaşı olan Tirmiz garnizon kumandanı Binbaşı Hasan Beyle Enver Paşaya «Hoşgeldiniz» mektubu gönderdi ve Enver Paşadan şu cevabı aldı:

Buharadan çıkış kolay değildi... Bütün çevre, Rus kuvvetleriyle, sivil kıyafete girmiş ve Rus sefaretinin memuru vaziyetinde Rus erkânıharb zabiyleriyle sarılmıştı.

Buhara ileri gelenleri, Paşanın on gün kadar sürecek bir ceylân avına çıkacağını ilân ettiler...

Nihayet, sekiz teşrinsani 1921 Cuma sabahı, Enver Paşa, beraberinde Hacı Sami, süvari binbaşısı Hasan, ihtiyat zabiti yaveri Bartınlı Muhittin, Manastırlı mülâzımıevvel Nafi Beyler ve otuz kadar Özbek milisi olduğu halde tarihî Buharanın on iki kapısından birisi olan Namazgâh kapısından çıktı.

Paşanın ceylân avına gideceğini duyan halk içinde onu görenler bir daha görebilmek, görmiyenler de, adını duydukları bu ünlü Osmanlı Türk'ünü alkışlayabilmek için caddelere yığılmışlardı. Sabahın çok erken saatı olmasına rağmen bu içten uğurlama, Enver Paşayı çok mütehassis etti.

Buhara Cumhuriyeti ileri gelenleri, Enver Paşanın mülahazada kararının kat'î olduğunu anlayınca, ellerindeki bütün kuvvetleri onun emrine vermeyi en tabiî vazife saymışlardı. Onları da, Türkistan İstiklâl Cemiyeti gibi endişeye düşüren tek hâdise, müteassıb emirciIerin yapacağı sabotaj hareketi idi. Çünkü Basmacıların üzerinde nüfuzları çok olan bu müteassıb ve kendilerine (köhneperest) denilen adamlar, Rusların emellerine ne ölçüde hizmet ettiklerinin bile farkında değildirdi. Onlar, Ruslarla mücadeleyi Emir'i tekrar Buharaya getirmek için yaptıklarına kani idiler ve onlara göre, Cedit denilen münevverler, yani yenilik taraftarları, Emir'in Bolşeviklerden daha çok düşmanıydı.

Buhara Cumhurreisi Osman Hoca ve Nazırlar Meclisi Reisi Feyzullah Hoca, bu ihtimali mümkün olduğu

kadar hafifletmek için, resmî kuvvetlere Enver Paşaya müzaheret emrini vermişlerdi. Harbiye Nazır muavini Ali Rıza Bey Tirmiz Garnizon kumandanlığına Enver Paşanın yolda olduğunu bildirdi. Paşa, Kabadiyana doğru gitmekte olduğundan Tirmiz garnizon kumandanı Hasan Bey, kendisini burada karşıladı.

«— BU ADAM, HALİFE-İ RUY-I ZEMİN ABDÜLHAMİD-İ SANİ'Yİ ÖLDÜREN ADAMDIR.»

Enver Paşanın, Türkistan içerisine geçerek, mücadeleyi eline alması, Ruslar kadar, İngilizleri de yıldırmış ve telâşlandırmıştı. Bolşeviklere karşı düşmanca vaziyet alan ve Verangel ordularına yardım eden İngilizler, Kızıl ihtilâl devresi içinde, ancak Enver Paşaya karşı Ruslarla birleştiler. Hatta, Enver Paşanın «— Orta Asyada teşkil ettiği büyük tehlike» hakkında, Rusyanın Kâbil sefaretinin ilk ikaz eden ve Enver Paşayı halkın gözünden düşürmek için tutulacak yolu gösteren yine İngilizler oldu. İngilizlerin Kâbil elçisi Sör Hanri Devis, Bolşeviklerin sefiri Bogatonof Vensky'ye, Enver Paşanın Basmacıların başına geçmek üzere harekete geçtiğini, Emir Alim Handan aldığı malûmat üzerine bildirdi.»

İngiliz istihbaratı, halkın haleti ruhiyesini, Ruslardan daha iyi bildiği için Enver Paşayı bilhassa Emirciler ve Basmacılar yanında kötülemek üzere, iki düşman, Ruslar ve İngilizler elele vermişlerdi. Kabadiyan yolunda olan Enver Paşanın bunlardan hiç haberi yoktu... Hasan Bey, Basmacılar bölgesi olan Çilligölde, Basmacıların ileri gelenlerini, Enver Paşayı karşılamaya davet ederken, Emircilerin reisi olan ve koyu bir cahil, aynı zamanda hain ve dönek bir adam olan

Lakay oymağının reisi İbrahim de, Enver Paşaya karşı harekete geçmesi için Efganistanda olan Emîr'den talimat almış bulunuyordu. Kim tarafından hazırlandığı tasrih edilmiyen, fakat, bütün Türk lehçelerinde bastırılmış on binlerce risale, Paşanın faaliyet göstereceği sahaya yayılmıştı. Bu «risale» de, Enver Paşa, Türk «cedit» lerinin reisi olduğu, Osmanlı tahtından halife-i ruy-u zemîn, zıllullâh-ı fil âlem, Halife-i Müslimin Abdülhamid-i Han-ı Sanî Hazretlerini tahtından indiren ve onu öldüren adam olarak tanıtılıyor, şimdi de, Buhara'da İslâmiyete ve ananelere karşı müdahale için geldiği, kendisine asla itimat edilmemesi belirtiliyordu.

Bu hâdiseler, İngilizlerin de Ruslar kadar, belki onlardan fazla Enver Paşadan endişe ettiklerini gösteriyordu. Aleyhinde harekete geçen gizli ve meş'um kuvvetlerden haberdar olmıyan Paşa, Mezarı Cedit köyünde yerli halk tarafından coşkun gösterilerle karşılandı. Civardaki dağlardan inen oymaklar, iki sıra olmuşlardı. Burada Şir Abad milis kuvvetleri, Osman Çavuşun kumandasında olarak gelip Paşaya iltihak ettiler. Ferganeli Sabit Hoca ve Nemekânlı Mirza Muhittin de, emirlerindeki kuvvetlerle gelip saf tuttular. İlk anlarda, Enver Paşanın kuvveti, inanılmaz şekilde artıyordu. Fakat ne yazık ki, Paşaya karşı bütün menfi kuvvetler, birbirlerine karşı kaldıkları zaman birbirlerinin boğazına sarılan bütün menfi ve hain kuvvetler birleşmişti. Bolşeviklik, gerilik ve taassub ve İngiliz emperyalizmi, Enver Paşanın kendileri için ne büyük «tehlike» olduğunu anlamışlar, Paşaya karşı ittifak halinde kemendlenmişlerdi. Enver Paşayı tasfiye ettikten sonra, boğuşmaya yine devam edeceklerdi.

Paşa, Rus bölgesiyle Basmacıların mevzi tuttukları Vahş nehrini, kuvvetleriyle beraber kayıklarla

geçti. Karşı kıyıda toplanan yiğitler Paşayı heyecanla karşıladılar. Paşa, hazırlanan pusudan habersiz, şahsı ve davası için en büyük düşman olarak çıkacak olan Lakayların reisi, İbrahim'in yanına doğru gidiyordu!...

Cildigöl'de, üç bin kadar Basmacıya reislik eden ve Lakay İbrahim'in emri alında olan Tugay Sarı ile görüştü. Burada Türkmen ve Özbeklerden mühim bir kuvvet, Korgantepede Paşayı bekliyordu. Esef ve elem verici bir talihsizlik olarak, Enver Paşa, burada, kendisini bekliyen kuvvetlerin başına geçebilmiş ve Lakay İbrahim'in yanına gitmemiş olsaydı, Ana Vatanın kaderi değişecekti.

«— OTUZ BİN YİĞİTİ BİR ADAMIN ELİNDE BIRAKAMAM...»

Tugay Sarı, vakıa Lakayların reisi İbrahim'in adamı idi.. Fakat, ne de olsa, bir Türk kanı taşıyordu. Tugay Sarı, cahil ve yaşlı bir adamdı. Emir'e, kör bir inançla bağlı idi, ve, Enver Paşaya hazırlanmış olan pusudan haberi vardı. O, Enver Paşayı, Lakay İbrahim'e göndermek vazifesini de almıştı. Kendisine gelen talimatta: «— Paşayı kandır, Görktaş'a kadar gönder. Gelmek istemezse zor kullanarak getir.» deniliyordu. Tugay Sarı, Enver Paşayı gördü, onunla konuştuktan sonra «— Bu konuştuğum adam gayrıya benzemez. Bunda, büyük işler görmüş hayırlı bir adam yüzü var. Bakışları insanın içini okur. Bu adama kalleşlik yapılamaz.. Bu adam bizi, Moskof'dan kurtarmak ister.» demişti. Paşa ile görüştükçe bu hissin tesiri altında kalan Tugay Sarı, Paşa ayrılmadan önce yanına yaklaştı ve yavaş bir sesle dedi ki:

«— Ben bir sır iletmek isterim. Bunu yüreğim der. İbrahim'e gitme. Cefa çekersin. Biz seni baştacı ederiz. Korgantepede Türkmenler, Özbekler seni bekler. Bir eyyam, Belcivan çevresinde kal Paşa...»

Enver Paşa, Lakay İbrahim'in müthiş bir Emirci olduğunu biliyordu. Kendisine, Feyzullah Hoca da durumu anlatmıştı. Fakat Belcivan çevresinde hiç bir oymağın nüfuz ve kudreti, Lakaylar kadar mühim değildi. Lakaylar, otuz bin muharib çıkarabiliyorlardı. Basmacıların bu temel kuvveti, eğer, mücadeleye aydın gayeler için katılacak olursa, Enver Paşa, Ruslara karşı çok mühim ve o devre için zafere doğru götürecek yolu elde edecekti. Lakayların kuvvetlerinin modern silâhları da vardı. Bunlar, şehirleşmiş Taciklerin rehavet ve mizacı içinde değildiler. Göçebe Türklerinin cesareti ve sertliği içinde dövüşüyorlardı. Enver Paşa, bu mühim kuvveti, Buhara istiklâl hareketine karşı bir irticaî kudret olmaktan çıkarmak emelindeydi. Çünkü İbrahim Lakay, müteassıb Emircilik tesiriyle, Buhara millî kuvvetleriyle mücadele ediyor ve bu hâdise Ruslar için nimet oluyordu.

Enver Paşa, Lakay İbrahim'i yola getireceğine kani idi.. Bu inanış, Paşanın, memleket meselelerinde görüş farkları ne olursa olsun, ruhda ve gayede birlik olacağına nasıl inandığını anlatır. Nitekim, Tugay Sarı'yı dinledikten sonra ona dedi ki:

«— Lakayların otuz bin yiğiti olduğunu siz söylediniz... Bu topraklarda ya başı eğik yaşamak yani sürünmek, yahut, dedelerimizin ruhunu şâdedecek büyük bir devlet kurmak yolu var. Böyle bir günde otuz bin yiğit, bir adamın keyfine bırakılır mı? Onun için ben gideceğim.. Eğer Lakayların Başbuğu, yurdunu seven erkek bir adamsa, beni dinler... Yok, düşman-

larla el ele vermişse, bana yapacağından kendisi utansın. Ben, ona gitmekten çekinmiyorum.»

Tugay Sarı, Paşaya daha çok ısrar etmenin faydasızlığını anladı. Ondan sonra Türkmen ve Özbeklerin ileri gelenleri de ayni şeyi söylemek istediler. Fakat Enver Paşa, Tugay Sarıya verdiği cevabı onlara verdi, ve, yola çıktı... Paşa o geceyi Çilligölde geçirdi. Abdülhakim Toksaba'nın evine misafir olan Paşayı görmek için, yollar, saatlerce uzaklardaki obalardan akıp gelen eli meşaleli yiğitlerle dolmuştu... Paşa, sabah erken kalktı ve halka hitab etmeden önce, Nafi Bey kumandasında ihtiram vaziyeti almış olan yüzlerce askeri teftiş etti. Yanında Hacı Sami olan Paşa, kalabalığın toplandığı meydanda atına atlıyarak halka hitab etti:

«— Irkdaşlarım.. Kandaşlarım.. Dindaşlarım.. Türkistanın istiklâli savaşına katılmak üzere geldim. Beni dinleyin: Mücadele sert ve çetin olacaktır. Her gittiğim yerde bu söylediklerimi söyliyeceğim.. Eğer, çoluk çocuğunun hayatından korkan, topraklarının elinden alınacağını düşünen, cezaya çarpılacağından kaygulanan varsa, yerine dönsün... Yok, esir yaşamaktansa, er meydanında savaşmaya hazır olanlar varsa, bizimle beraber gelsin ve sonuna kadar safdan ayrılmayacağına Allah ve namusu üzerine yemin etsin...»

Seksenlik ihtiyarlar bile tereddütsüz Paşanın etrafında toplanıyorlar, Allah ve namusları adına yemin ediyorlardı... Cengizlerin, Timurların, Kutbeddin Mehmedlerin, Alâettin Tekişlerin, Sencerlerin, Celâleddin Harzemşahların at oynattıkları bu tarihî topraklarda, Türklük, yine şan ve şerefle baş kaldırıyordu...

çoluğunu çocuğunu, bütün varlığını tehlikeye koyuyor, mukabilinde hürriyetini istiyordu.. Paşa kılıncıyla kalabalığı selâmladı ve arkasında rüzgâr gibi uçan süvariler, eliyle ileri dağları işaret etti:

«— Karamedniye...»

NE YAZIK Kİ HAİNLER, PLÂNLARININ İLK KISMINDA MUVAFFAK OLUYOR...

Enver Paşa, arkasındaki kuvvetle beraber, Karamendi'ye, Lakaywların başbuğu İbrahime gidiyordu: Mücadelenin Ruslardan daha korkunç olan düşmanına.. Karamedniye akşam üzeri varıldı. Burada Ziyaeddin Mahdum, Varmuhammed, Ali Merdan Toksaba gibi Lakay ileri gelenleri Paşayı hörmetle karşıladılar ve misafir ettiler. Paşa, derhal Lakay İbrahimle görüşmek istediğini bildirdi. Karşılayıcılar, Lakay İbrahimin Görktaşda olduğunu ve sabah erkenden geleceğini, ve kendisinin istirahat etmesini rica ettiler. Sabahleyin Paşa, misafir kaldıkları evin etrafının Lakay askeriyle çevrildiğini gördü, hakikati anladı, fakat soğukkanlılığını muhafaza etti.

O sırada, dışarıda büyük bir süvari kafilesinin geldiğini anlatan at sesleri duyuldu: Biraz sonra Lakay İbrahim, asla itimad uyandırmıyan yüzüyle içeri girdi..

Paşa, vekar içindeydi.. Onun bu hâkimane tavrı karşısında Lakayların Başbuğu geriledi.. Hacı Sami hâtıratında diyor ki: «— Paşaya hudutsuz hörmetim olmasaydı bu mel'unun hesabını o ânda görecektim. Nitekim, Paşanın şehadetinden sonra onun cezasını verdim ve bir fino köpeği gibi kullandım. Fakat Paşanın arzusu dışında bir iş yapabilmeme imkân yoktu.

Onun altun gibi temiz kalbi de, bir vatansızın hiyaneti bahsinde fikir sahibi değildi..»

Paşa İbrahim'e, sanki ev sahibi imiş gibi yer gösteriyor ve hatırını sorduktan sonra hemen mevzua giriyor:

«— Büyük ve korkunç bir düşman karşısındayız. Bu düşmanın Türklük için neler yapabileceğini, bizim bayrağımıza, şerefimize, hayatımıza, hürriyetimize asıl kasdettiğini hepimiz biliyoruz. Bana olan kinleri, cihan harbinde onları, İngiliz ve Fransız yardımından mahrum bıraktırdığımız içindir. Ben bundan sonraki ömrümü Ana Vatanın kurtuluşuna hasrediyorum. Aranıza sırf bu maksadla geldim. Askerlik bilgimden, tecrübelerimden mücadelenizde sizleri faydalandırabilirsem ne mutlu..»

Lakay İbrahim, çok önceden kararını, hem de meş'um ve mel'un kararını vermiş cahil ve müteassıb insanların edasıyla Paşayı dinliyor, veya dinler gibi gözüküyor.. Halinden anlaşılıyordu ki, kendisinin olmıyan bu karara rağmen, tereddüt ve korku içindedir de.. Nitekim, Paşanın daha çok yakınında bulunmıya cesaret edemiyor, ayağa kalkıyor, papağan misali kendisine öğretilmiş olan cümleleri tekrarlıyarak çıkıp gidiyor:

«— Bundan sonra burada kalacaksınız. Kendinizi bizim misafirimiz sayınız..»

Ve, cevap beklemeden uzaklaşıyor... Hacı Sami diyor ki: «— İlk ânda, ne kadar habis ruhlu olduğunu anladığım bu mel'unun, başımıza çok iş getireceğini tahmin etmiştim. Lakay İbrahim, Türkistanda geçen dokuz senelik hayatım içinde tanıdığım en kalleş ve kötü ruhlu, vatan muhabbeti asla olmıyan soyguncu ve cahil bir adamdı. Fakat Paşanın tek gayesi, emri altında ve cidden mükemmel muharib olan otuz

hin yiğiti dâvamızın safına almaktı. Paşa, bu gayenin meşruiyyetine ve asaletine okadar imân etmişti ki, damarlarında Türk kanı olan kim olursa olsun, mücadeleye şevkle gireceğine kani idi.. Yeter ki ona maksad iyice anlatılabilsin.: Enver Paşa, şehit oluncaya kadar bu fikrini, Lakay İbrahim'in acı misaline rağmen muhafaza etti..»

Lakay Başbuğunun odadan ayrılmasından sonra, içeri Abdülkayyum Toksaba, Molla Ziyaeddin Mahdum ve diğer Lakay liderleri geliyorlar.. Başbuğlarından aldıkları emri tebliğ ederek Paşanın silâhlarını istiyorlar. Enver Paşa, hayret ve teessür içinde kalıyor, fakat soğukkanlılığını bozmuyor:

«— Silâhlarımızı ne yapacaksınız?»

Heyet arasında olan Âlimcan Toksaba başı önünde şu cevabı veriyor:

«— Sizlerin gayesi, Lakayları Buhara hükûmetiyle anlaştırmak olduğuna göre silâhlarınıza ne lüzum var? Eğer bize itimad ediyorsanız askeriniz silâhlarını teslim etsin.. Müsellâh olan başka oymakların askerlerinin, burada emniyette olmasını ve hâdise çıkmamasını temin edemeyiz..»

Hacı Sami ve Hasan Beyler, silâhların asla teslim edilmemesi ve ne bahasına olursa olsun mücadele edilmesi fikrindedirler.. Fakat Paşa, o ânda ne düşünüyor, bilinmez, ayağa kalkıyor ve kendisiyle beraber ayağa kalkan bütün odadakilerle beraber askerin silâhlı ve hazır ol vaziyette beklediği büyük meydana doğru yürüyor.... Meydandaki asker, bazı hâdiselerin cereyan ettiğinin farkındadır. Paşa, Hacı Sami'ye, askerin silâhlarını teslim etmesini ve burada misafir olarak bulunulduğunu yüksek sesle söylüyor, tekrar içeri giriyor. Hacı Sami diyor ki:

«— Hayatımda, Enver Paşanın yerine getirdiğim emirleri içinde en acısı bu oldu.. Asker, asla silâhlarını teslim etmek istemedi. Fakat sonunda itaat etti. Hepsinin gözleri yaşlı idi.»

BİR BUÇUK AYLIK KEDER VE ESARET DEVRESİ

Enver Paşanın âkıbeti, Buhara Cumhuriyeti hudutları içinde derin ve acı bir intiba yaratmıştı... Cumhurreisi Osman Hoca, Paşanın Lakaylar tarafından maruz kaldığı suikasdı bilmediğinden bütün kuvvetlerini toplayıp, Şarkî Buharanın merkez olan Duşenbe vilâyetine gelmişlerdi. Düşünülen şuydu: Bütün kuvvetleri Paşanın emrinde toplamak ve mücadeleyi ona ve Türk zabitlerine terketmek...

Cumhurreisi Osman Hoca, bütün imkânlarını kullanarak Enver Paşa ile muhabereyi temine gayret etti ve nihayet buna muvaffak oldu. Öğrenildi ki, bir taraftan Efganistanda olan Emir Âlim Han, diğer taraftan İngilizler ve Ruslar müşterek olarak, Paşayı tasfiye için Lakay İbrahim'i tazyik etmektedirler.. İlk yapılacak iş, Paşanın hayatını kurtarmaktı. Nihayet, Hacı Sami, vaziyetin arzettiği tehlikeye bakarak, gizlice Görktaş'ı terketti ve Duşenbe'de olan Ali Rıza Bey kuvvetlerine iştirak etti.

O sırada Duşenbe'de Rus garnizonuna Morozof kumanda ediyordu. Şöyle bir plân kuruldu: Rus kumandanları bir ziyafete çağrılacaklar yemek salonunda tevkif edilecekler Rus askerleri silâhtan tecrit edilecek ve elde edilecek malzeme ile, mevcut bütün asker cihazlanarak Paşa esaretten kurtarılacak.. Enver Paşayı kurtarmak için ancak böyle gayrıtabiî plânların tatbiki lâzımdı. Nitekim, plânın ilk kısmı muvaffak oldu: Morozof ve erkânıharbiyesi ziyafet sonun-

ıla tevkif edildi, birinci Rus taburu silâhtan tecrit edildi. Fakat ne yazık ki Lakaylar burada da ihanet ettiler ve silâh kullanarak diğer iki Rus taburunu kurtardılar.. Bunun üzerine millî kuvvetler çetin çarpışmalardan sonra 13 kânunuevvelde Duşenbeyi terkederek geri çekildi. Hürriyetçi kuvvetler bir taraftan Rusların, diğer taraftan ve daha fecii, Lakayların devamlı takiplerine maruzdular.

Hacı Sami Cumhurreisi Osman Hocaya şu teklifi yaptı:

«— Paşanın hayatını kurtarmak için ilk yapılacak şey, düşmana karşı bir müddet bu dâvadan vazgeçmiş gözükmek ve dağılmaktır. Durum cidden vahimdir. Bütün bunlar, Efganistanda olan Emir'in başı altından çıkıyor. Efgan hükûmeti kendisine sığınmış olan Emir üzerinde nafiz olabilir. Elimizdeki kuvvetlerin tamamen imhasına fırsat vermeden Şehrisebiz çevresine çektirelim ve biz, hemen Efganistana hareket ederek işi oradan halledelim, kuvvetlenip tekrar avdet edelim.»

Osman Hoca, bu teklifi muvafık buldu, beraberinde Hacı Sami ve Ali Rıza Beyler Behbudî üzerinden Efganistana geçtiler. Yolda Hacı Sami, Emir'in Han Abad'da olan maiyyeti Reisi Tagay'ın, Lakay İbrahim'e gönderdiği bir mektubu ele geçirdi.. Bu mektupda «Enver'i salıvermeyin. Yok edin. Sultan Abdülhamid'i hal'eden ve öldüren odur. İngiliz düşmanıdır. Ruslar ve İngilizler bu hususta birliktirler. Enveri bırakırsak, ikisi de üzerimize çullanır. Efganlılar Enveri isterlerse teslim etmeyin. Bahane bulun. Emir'in sağlığı ve dokunulmaması için elimizde rehine kalsın..» diyordu. Artık vaziyet tamamiyle anlaşılmıştı: Ana Vatanın kurtuluş için en kuvvetli ümidi, sadece dış

düşmanların değil, bilhassa iç düşmanların hiyanet ve körlüğü ile kaybolmak üzere idi.

Enver Paşanın vaziyeti, Efganistanda da derin bir tesir yapmıştı. Nihayet, bugüne kadar meçhul kalan bir hâdise vukua geldi: Sabık Efgan Kralı, Emanullah Han, memleketkinde mülteci olarak bulunan Emîr Âlim Han nezdinde kat'î bir teşebbüste bulundu. Hacı Sami diyor ki:

«— Başka hiç bir çare kalmamıştı: Paşayı kurtaracak olan tek adam, Emîr'di. Fakat, yolda gelirken ele geçmiş olan vesika okadar sarihti ki, bu iki yüzlü adamın sözüne itimad caiz olamazdı. Osman Hoca ile mutabık kalarak, şöyle bir plân düşündük: Paşayı, İbrahim Lakay'ın elinden alıp, yine başka bir Emîrci liderin yanında misafir etmiye Âlim Hanı zorlamak. Çünkü, Paşa İbrahim Lakay'ın yanında bulundukça, kurtarılması hemen hemen gayrî mümkündü. İbrahim de, bu yükten kurtulmak arzusunda olduğunu yakınlarına söylüyordu. Çünkü Karatekin mücahidi Fuzeyl Mahdum, Belcivan mücahiti Devletmend ve Fergane kahramanı Şir Mehmet Beyler Lakayların üzerine müşterek hareket yapmak hazırlığında idiler. İbrahim, müşterek kuvvetin üzerine gelmesinden çekiniyordu. Nihayet Paşayı, yine bir Emîrci ve müteassıb Şeyh olan İşan Sultana teslim etmiye muvafakat etti. Paşa, bu adamın elinden daha kolay kurtulabilecekti. Nitekim, çok çetin olan plânımız sonunda muvaffak oldu: Paşayı kendi nüfuz mıntıkası içinde olan Narin Kentine getirilen Paşa, burada Darvaz kumandanı olan İşan Sultan'a riayet ve itibarla teslim etmişti. Fakat ne yazık... Ne yazık ki, her dakikası Türkis'tan'ın kurtuluşu için baha biçilmez olan kırk dokuz gün, kaybolmuştu. Bu müddet içinde ise İngilizler, bütün diğer menfaatlarını unutup esas tehlike olan

Enver Paşa'yı tasfiye bahsinde Ruslarla anlaşmışlar ve Ruslar, Enver Paşa'nın muhtemel bir hareketine karşı, tam teşkilâtlı üç kolorduyu Türk Anavatanının stratejik noktalarına sevketmişlerdi. Zaten arzulanan gaye de bu idi.

ENVER PAŞA, MÜCADELEYİ ELİNE ALIYOR

Bütün bu menfi ve hazin hâdiseler, Enver Paşanın mücadele kudretini zedelemiş miydi? Asla...

İbrahim Lakay, Paşaya haber vermeden askerleriyle beraber Köktaş karargahına döndükten sonra, Paşa, beraberinde İşan Sultan olarak Muin karargahına gelmiş ve burada inanılmaz tezahüratla karşılanmıştı. Mutaassıp bir Emirci ve Şeyh olan İşan Sultan, Paşa ile konuştukça, onun gayesinin asaletini anlıyor, ve Emir'e rağmen, dâvasına ve şahsiyetine karşı yakınlık duyuyordu. Paşa Türkistan'ın kurtuluş dâvası için bir taraftan mücadeleye henüz girmemiş olanları cihada davet, diğer taraftan da, mücadeleye Bolşevik harekeţine muhalif ve hasım olan Avrupa memleketlerinde alâka uyandırmak için harekete geçti. Bütün cephelere şu beyannameyi gönderdi:

«Küffarın barışmaz düşmanı olan Ben size, müslümanlara din ve vatan için mücahede eden gazilere ilânı ve bundan sonra bildiririm ki, bu andan itibaren Buhara'yı Şerif Hiyve ve bütün Türkistanı istilâ eden Ruslardan tathir etmek üzere Ruslara ilânı cihad ile bütün İslâm kuvvetlerinin kumandasını bi izni te-

alâ deruhte ettim. Fergane, Hiyve ve bütün Türkistan mücahitleriyle bütün bu taraflardaki İslâm alaylarına bildiririm ki, birbirinizle hali muhârebeden fariğ olarak birlikte livai Muhammedî'nin Ruslara karşı nusratına çalışmak emrini verdim. Bunun için size de malûm olmak ve öz Müslüman kardeşler arasında kan dökülmiye nihayet vermenizi taleb eder, emin bir adamınızı hemen bu kâğıdın vüsulüyle beraber bana göndermenizi isterim...»

Enver Paşa, Lakayların yanında geçen ve esaret hayatı denilebilecek kırk dokuz gün içinde, boş durmamış, mücadele plânını hazırlamıştı. İki şeye dayanacaktı: Birincisi, oymaklar arasında asırlardır devam eden ve Rus istilâsından sonra, müstevlilerin körüklediği anlaşmazlıklara son vermek. Bunun için de, ırk birliği yerine bidayette din birliğine dayanmak... Böylelikle içerde vahdeti sağladıktan sonra, mücadeleyi eli altında teşkilâtlandırmak ve, İngilizlerin elinde olan Hindistan'dan hiç bir yardım göremiyeceklerine göre, Bolşevik düşmanı Batı memleketlerinden müzaheret istemek. Enver Paşa, bilhassa silâh ve malzeme darlığı çekeceklerini biliyordu. Bunun için de, Batılı merkezlerin İngiltere üzerine tazyik yaparak, Türk İstiklâl mücadelesine silâh ve malzeme gönderilmesine imkân vereceklerini umuyordu.

Bu maksatla, Buhara Cumhuriyeti Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif Beyi, Hindistan üzerinden Berline göndermeye karar verdi. Bu kararını, aşağıdaki mektupla, Efganistanda Hacı Sami ile beraber kurtuluş mücadelesine yardım temin etmeğe uğraşan Buhara Cumhurreisi Osman Hocaya bildirdi:

Enver Paşa, el yazısiyle olan yukarıki mektupta diyordu ki:

«— Azizim efendim;

Abdülhamit Efendiyi Hindistan üzerinden Berline giderek hem bura vaziyetini Avrupaya izah, hem de oradan imkân dairesinde temini muavenete memur ettiğim kardeşim Nuri Paşa ile birlikte çalışmak üzere gönderiyorum. Sizin de birlikte gitmeniz pek münasip olur. Eğer başka bir mahzur yoksa derhal Berline hareket etmeniz ve işlerinizi bitirip dönmeniz muvafık olur. Bura ahvalini Abdülhamid Arif izah edecektir. Hüdaya emanet olunuz.

Enver»

Mektubun haşiyesinde şu not vardır: «Abdülhamit efendiye biraz para muavenet etmenizi rica ederim — Enver».

DUŞENBE SAVAŞI VE RUSLARIN BOZGUNU

Enver Paşa bir taraftan bütün mücahitlerin birleşmelerini istiyen cihad beyannamesini neşreder, diğer taraftan Buhara Harbiye Nazırı Abdülhalif Arif'i Berlin'e gönderirken, öte taraftan da Ruslara askeri bir darbe indirmek kararında idi. Böylelikle bozulan mâneviyatı yerine getireceğini ümid ediyordu. Şimdilik kendi emrinde olan İşan Sultan'ın Darvazlı Tacik'leri, Özbekler, Konkradlar, Karatekinler gibi savaşçı değillerdi. Bunlar daha fazla şehirleşmiş Türklerdi. Ellerinde, Ruslarla çarpışacak silâhları da yoktu. Buna rağmen, Paşa'nın Lakaylardan kurtularak, mücadeleyi fiilen eline aldığını duyanlar, süratle etrafında toplanıyorlardı.

Enver Paşa, cesaret ve harb tekniğindeki kudretini elindeki bu bir avuç insanla gösterdi: Duşenbe'de bulunan Rus taburlarının kudretine asla değer vermeden şehre hücum etti...

Enver Paşanın Duşenbeye karşı yaptığı bu taarruz, Lakayları bile hayrette bırakmıştı. Şehrin çevresini ve zayıf yerleri harita üzerinde iyice tesbit etmiş olan Paşa, Rus taburlarının yaptığı çıkış hareketini akamete uğrattı ve mukabil taarruza geçti.

Bu mukabil taarruz, Enver Paşanın adının sadece Türkler arasında değil, bilhassa Ruslar arasında temsil ettiği büyük manevî değeri ortaya koydu: Bütün Rus kuvvetleri, şehir ve çevresinden geri çekilerek garnizona taarruz ettiler ve garnizon kumandanı Mazorof, telsizle moskovadan imdat istedi. Daha sonra neşredilen bu imdat talebi telgrafı, Rusların Enver Paşadan nasıl çekindiklerini ve başlamış olan hareket karşısında duyulan endişeyi anlatır. Mazorof, telsizinde şöyle diyordu: «Türk kumandanı Enver, burada ciddi mukavemet teşkilâtına kumanda etmektedir. İhtilâlciler, Efganistandan mühim miktarda silâh ve cephane yardımı görmektedirler. Kırgızlar, Tatarlar, Uygurlar ve Kazaklar süratle Enver Paşa'nın kumandası altında toplanmaktadırlar. Büyük zayiata maruz kalmamak için Duşenbeyi terketmek mecburiyetindeyiz. İlk çarpışmalarda ağır zayiata uğradık ve esliha kaybettik. Acele imdat bekliyoruz.»

Hakikat, Mazorof'un kaydettiği gibi değildi. Keşke Bolşevik kumandanının anlatıklarının onda biri hakikat olsaydı... Enver Paşa İşan Sultanının Tâcik erine katılan bir avuç mücahitle Duşenbeye taarruz etmişti. Soğuk bir havada, üç gün, şiddetli mücadeleler oldu. 20-22 Ocak 1922 de cereyan eden savaşlarda Ruslar, ağır bir bozguna uğradılar ve Enver Paşa için hayati mahiyette değeri olan esliha ve malzeme kaybettiler.

Enver Paşa'nın, yanındaki bir avuç insanla Rus-

ları bozguna uğratması ve Duşenbe'nin varoşlarına kadar işgal etmesi, Türkistanda kısa zamanda ve mübalağalı şekilde yayıldı. Hacı Sami, Efganistanda mühim muvaffakıyetler elde etmişti. Kâbilde İslâm mücahitleri toplanıyor, Efgan büyükleri para ve silâh yardımında bulunuyorlardı. Harbiye Nazırı Mehmet Nadir Han, Enver Paşa'ya hürmet ve hayranlık duyuyordu. Nihayet, Efdalettin Han'ın kumandasında Efgan gönüllü kıtaları, Enver Paşa'ya yardıma gittiler. Fergane Mücahidi Şir Mehmet Bey de, Türkistanın en güzel süvarileri olan mücahitlerini, Enver Paşa'nın emrine verdi. Korbaşı Mehmet Ruzi kumandasındaki bu kuvvetler, baskınlarla Ruslara göz açtırmıyorlardı. Karatekin Türklerinin başbuğu Fuzeyl Mahdum, bin atlı ile Paşa'ya iltihak etti. Bunlar, iyi silâhlanmışlardı. Cildigöl Kazak ve Türkmenleri de oymak oymak gelip Millî İhtilâl hareketine katılıyorlardı. Kararan ümidler yeniden belirmişti. Paşa memnun ve azimli idi. Nitekim, 14 Şubatta Paşa, Ruslara karşı büyük bir zafer kazandı ve Duşenbe garnizonunu imha etti.

DUŞENBE DÜŞMANDAN KURTARILIYOR VE RUS TABURLARI İMHA EDİLİYOR..

Moskova, Mazorof'un Duşenbeyi tahliye ve kuvvetlerinin geri çekilmesi talebini ağır bir lisanla reddetti. Telsizle verilen bu emir çok sarihti: «Garnizonunuz mevkiini asla terketmiyecektir. Enver'le nihayete kadar mücadele edeceksiniz. Seri imdat kuvvetleri yoldadır.»

Gerçekten Ruslar, Duşenbe garnizonunu kurtarmak için ağır topçu ve makineli taburlarını süratle

ileri sevkettiler. Sibirya üzerinden de, Menşevikleri mağlûp etmiş olan bir kolordu, Türkistan içine doğru hareket emrini almıştı. Ruslar, bununla da iktifa etmediler: Kazan'lı Komünist Âlimcan Akçorin adlı hain kumandasına, kendilerine katılmış bir ihanet kuvvetini de ileri sürdüler. Ayrıca, Emîr taraftarlarını da harekete getirdiler. Bunların propagandası, Enver Paşa'nın Türkiye'de «cedit = yenilik» hareketinin başı olduğu ve Halifeyi makamından attığı iddiası idi.

Enver Paşa, yolda olan Bolşevik kuvvetlerinin garnizona iltihakından önce netice almak kararında idi. Ferganeli ve Karatekinli mücahitlerin iltihakiyle kuvveti, bir mukabil taarruza yetecek hale gelmişti. 8 Şubatta, garnizonun dört tarafından yapılan baskın hareketi muvaffakıyetli netice verdi. Ruslar ilk müdafaa hatlarını kaybettiler ve buralara yerleştirilmiş olan makineli tüfek yuvalariyle toplar, Enver Paşa'nın eline geçti. Paşa, araya fasıla vermeden taarruzlarına devam etti ve nihayet, 13 Şubatı 14 e bağlıyan gece, bütün kuvvetleri seferber ederek umumî bir taarruz yaptı. Bu ağır baskı karşısında zaten mâneviyatları bozulmuş olan Ruslar, kaçmaktan başka çare bulamadılar. Duşenbeyi ateşler içinde terkederek geri çekildiler. Paşa, düşmanı takip etti ve kuvvetlerimiz, Duşenbeden kırk beş kilometre ileride Miryövbe'de Bolşevikleri kuşatarak imha etti.

Paşa, alınan bu müsbet neticeyi, bütün oymakların ve şehirlere bildirdi. Her tarafta bayram yapılıyordu. «Yenilmez» sanılan Rus kuvvetleri, muntazam savaş sonunda imha edilmişti. O güne kadar, sadece çete harpleriyle yıldırılacağı sanılan Bolşeviklerin, Paşa'nın bir avuç mücahidi karşısında uğradıkları bozgunun neticesi, maddî olmaktan çok mânevî hâdiseler

doğurdu. Mütereddit olanlar, endişelerini bırakarak millî mücadeleye iltihaka başlamışlardı.

Duşenbe garnizonuna yardımcı kuvvet olarak gönderilen Rus taburlarını Paşa, büyük bir cesaretle Ser-i Asya bölgesinde karşıladı. Bolşevik kuvvetleriyle gerek sayı, gerek malzeme bakımından kıyaslanamıyacak kadar zayıf olan kuvvetlerimiz burada, büyük bir yiğitlikle dövüştüler. Paşa, ihtiyatı elden bırakarak ön safta vuruşuyordu. Enver Paşa'nın gösterdiği kahramanlık, asırların menfî hâdiselerinin uyuşturduğu yiğitlik ve hamaset hislerini ayaklandırdı. Ruslar, bu savlet karşısında dayanamadılar ve ellerindeki malzemeyi bırakarak geldikleri yoldan ric'ata başladılar. Paşa düşmanının arkasını yine bırakmadı. Bu sırada, ruhî halleri değişen Lakaylardan bir kuvvet de, Millî Cidalcilere katıldı. Moskovanın «Enver meselesini halletmek üzere» gönderdiği Bolşevik kuvvetleri yine tarümâr olmuştu. Takip sırasında Enver Paşa mecruh oldu. Bacağından yaralanan Paşanın akan kanlarına rağmen harekâta devam etmesi, kahramanlık âşıkı bu merd insanlar arasında büyük bir hayranlık yarattı.

EMÎR-İ LEŞKER-İ İSLÂM ve BUHARA ENVER PAŞA

Paşa, bu askerî zaferlerden sonra, mukavemet harekâtını bütün Ana Vatana yaymak ve teşkilâtını gerek askerî, gerek idarî bakımlardan tanzim etmek ihtiyacını duydu. Baysun çevresinde Puluhakiyan'da muvakkat karargâh tesis etti. Hacı Sami'den Efganistandan müsaid haberler geliyordu. Bu mektupların birisinde şu cümleler vardı:

«— Emanullah Han, faaliyetimizle yakınen alâkadardır. Harbiye Nazırı Nadir Han ve Katgan Bedhaşan valisi biraderi Şah Veli Han, Duşenbede kazanılan muvaffakıyetin temadisi için ellerinden gelen yardımı yapacaklarını, Buhara Reisicumhuru Osman Hoca'ya söylemişler. Ve, Buhara Emîri Âlim Hanın, Emircilere, aleyhimizde tahrikât yapmaması için kendisine ikazda bulunacaklarını ifade etmişler. Kanaatimce, Osman Hoca'ya bu hususta bir mektup yazarak, yakında size vaki olacağını tahmin ettiğim niyabet vazifesini kabul buyurduğunuzu bildirir ve hakkında iltifatkâr olursanız, dürüst bir vatanperver olan Osman Hoca pek memnun olacaktır. Bu suretle de, Buhara Hükûmeti ihtilâl ordularının emrü kumandasının uhdenizde olduğunu tamim edecektir.»

Gerçekten kısa bir zaman sonra, Buhara Emîri Âlim Han, anlaşılan daha çok Emanullah Hanın tesiriyle, Emîrliğin askerî niyabetini Enver Paşa'ya bıraktığını bir mektupla bildirdi. Paşa'nın maiyetindeki kuvvetler durmadan artıyordu. Kendisi ile, bunları bir tek unvan altında toplamanın muvafık olacağını düşündü ve «Emîr-i leşker-i İslâm ve Buhara = İslâm ve Buhara Askerî Kumandanı» unvanını aldı. Paşa bu unvan ile maiyetindeki Türk zabitlerini ve itimat ettiği Türkistanlı zabitleri, Ana Vatanın dört bir tarafına göndererek millî cidalin başladığını bildirdi.

Şir Mehmet Bey, Paşanın emriyle Fergane tren hattını bozdu ve Rus kuvvetlerini demiryolundan mahrum bıraktırdı. İsmail Hakkı Bey, Fergane üzerinden Maça çevresine geçerek burada, Naymanların bir kolu olan Mir oymaklarını teşkilâtlandırdı. Karatekin

Türkleri de bilhassa süvarî kuvveti halinde Paşa'nın Pulluhakiyandaki karargahına toplanıyorlardı. Bahar gelmişti. Enver Paşa'nın emrindeki kuvvet o zamana kadar Türkistan'da millî istiklâl emrinde bir araya toplanmış olan çapta bir kuvvetti.

Paşa, bu kuvvetleri bir üniforma altında toplamıya karar verdi. Efganistana, Hacı Sami'ye kararını bildirdi. Amanullah Han, süt kardeşi Ahmet Han vasıtasiyle Paşa'ya, istediği kadar hakî renk elbise ve Karagöl kuzu derisinden yapılmış kalpak gönderdi. Çizme tedariki güç olduğundan, yerlilerin yaptıkları ve Anadolunun uçları kalkık çarığına benziyen, yürümesi kolay ve hafif ayakkabılar yapıldı. Paşa, bunların modelini eliyle çizmişti.

Güzel ve mes'ud günlere kavuşmak ümidi gittikçe kuvvetleniyordu. Pulluhakiyan karargâhını daha geniş ve müsaid bir yere nakletmek ihtiyacı duyuldu ve karargâh Kâfirun'a nakledildi.

Enver Paşa'nın, «İslâm ve Buhara Orduları Kumandanı» unvanıyla gönderdiği davetnamelere her taraftan müsbet cevap geliyordu. Bu arada Şehrisebez'den Cebbar ve Danyal Beyler, Karlık Türklerinden bir kuvvetle Paşa'ya iltihak ettiler. Ferganelilerden sabık Hokend Millî Şûra Reisi Adil Can, Türkmen ululalarından Huday-ı Nazar, bütün ömrü Ruslarla boğuşmakla geçmiş olan seksen yaşında Hacı Hakem, Moğol—Katgan oymağının reisi Paşa Han Belcivan Karlokların reisi Abdülkadir ve Molla Niyaz, kuvvetleriyle gelerek Paşa'nın emrine girdiler

Berline giden Buhara Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif, iyi haberlerle gelmişti. Meşhur İttihad-ı İslâmcı Ahund Yusuf, Talib Zade Yusuf Ziya'da gelmiş ve Paşaya, mücadelenin yakında Kafkasyaya intikal etmek hazırlığını haber vermişti. Dağistanda da, Ruslar aleyhine kımıldanmalar başlamıştı.

Paşa, bu devre içinde, Hacı Sami'den, Buhara Reisicumhuru Osman Hoca'ya karşı Moskovanın harekete geçtiğini bildiren bir mektup aldı. Filhakika, Moskova Hükûmeti, Buhara Cumhuriyetine mümessilleri Yörinef vasıtasiyle üç maddelik bir ültimatom verdi. Bu üç madde şuydu: 1 — Reisicumhur Osman Hoca'nın hain ilân edilmesi ve derhal tevkifi. 2 — Buhara ordusunun terhisi ve mevcut kuvvetlerinin Rus idaresindeki Türk - Frond emrine girmesi, 3 — Duşenbe'nin Ruslara teslimi ve Enver Paşa'nın Buhara arazisine asla sokulmaması.

Buhara kabinesi toplanarak bu teklifleri müzakere etmiş. Nazırlar Şurası Reisi Feyzullah Hoca, Rus hücumuna mukavemetin imkânsız olduğu tezini savunarak, hiç olmazsa şeklen bu tekliflerin kabulünü istemişti.

Bu durum karşısında Enver Paşa, Osman Hoca'ya şu mektubu gönderdi:

ENVER PAŞA'NIN BİZZAT EL YAZISINI

TAŞIYAN BU MEKTUP ŞUYDU :

«Fedakâr ve muhterem mücahit!

Sami Bey'in hattından Kâbil'e hareketinizi haber aldım. Sizin fedakârlığınızla başlıyan hareket hamdolsun ilerlemektedir. Bir taraftan Buhara hakikî vatanperver ordusu teşekkül etmekte bir taraftan da yurt kendi güciyle ecnebî tahakkümünden kurtulmaktadır. Şimdi ben askerlerimle Baysun etrafındayım. Her vilâyet askeri buna iştirak etmektedir. İbrahim Bey'i dadühâh kıldırdım. Şimdi pek yahşî gayret kılmaktadır. Bence halkın hissiyatına muvafık hareket ancak bu yurtları kurtaracağından ve halkı irşad edeceğinden biraderim Cenabı Âlinin Emîr-i leşkerlikte niyabeten idarei umuru için olan teklifini kabul kılarak o suretle umur etmekteyim. Öyle ümit ederim ki yakında burada beraber çalışmak imkânı hasıl olacaktır. Yalnız Huda, size hâs ~~olan~~ sebattan bizi ayırmasın. Gözlerinizden öperim. İşân Sultan sizlere bir teşekkür mektubu yazmıştı. Fakat mektubun üzeri Hanabâd'da Osman Efendiye diye yazıldığından bizim yüzbaşı Osman Efendi zannıyle geri gelmişti. Daima sitayişinizde bulunmaktadır.

Baysun-Pulıhakiyan Karargâhı. 29 Mart 1922

Enver»

Enver Paşa'nın bu mektubunda «biraderim Cenabı âlî» diye bahsettiği zat, Emîr Âlim Han'dır. İbrahim Bey dediği de hain Lakay İbrahim'dir... Paşa'nın ne güç şartlar içinde Ruslarla mücadele ettiğini mektubundaki şu satırlar ve ikisinin de hiyaneti malûm olmakla beraber, gerek Emîr, gerek Lakayların başbuğu İbrahim için kullandığı tâbirler sarahatle ortaya koymaktadır

KARAHAN, ENVER PAŞA'YI MOSKOVA'YA DAVET EDİYOR

Enver Paşa'nın faaliyetinin Moskova'da uyandırdığı derin endişe, Bolşevik ihtilâlini yeni yapmış ve bunu bir muvaffakıyetin üzerinde olan Kızıl liderlere, Enver Paşa'nın elindeki bir avuç kahramanın önünde boyun eğmek hacaletini göstermelerine manį olamadı. Moskova, Türkistan ihtilâlinin idaresini eline alan adamı iyi tanıyordu. Ondan çekinmesi için kuvvetli mazi sebepleri vardı. Nitekim, bu korkusunu, ona anlaşma teklif etmek suretiyle izhar etti.

Enver Paşa, Moskova'da iken Bolşevik Hariciye Komiser Muavini Karahan'la tanışmıştı. Karahan Kızıl idarenin Stalin'le beraber Türkistan işleri mütehassısı idi. Lenin ölünciye ve Troçki tasfiye edilinceye kadar, Türkistan işlerini Karahan'la Stalin müştereken idare etmişlerdi.

Karahan iki mektupla Enver Paşa'ya müracaat etti; Bunlardan birisi resmen Sovyet Şûralar Birliği adına yazılıyordu ve resmî idi... Bu resmî mektupta, Enver Paşa, Şark meselelerini sulhen halletmek üzere Moskova'ya davet ediliyordu. Mektupta, kendisinin larını yapmak üzere Moskova'dan ayrıldığı hatırlattılarını yapmak üzere Moskova'dan ayrılıdğı hatırlatılıyor. Moskova hükûmeti için ancak bu kararın muteber olduğu, bu hâdise ile alâkâsız olarak vukua gelen hâdiselerin tamamiyle unutulacağı ve olmamış telâkki edileceği kaydediliyordu. İkinci mektup, tamamen (hususî) idi ve Karahan şahsen Enver Paşa'ya hitap ediyordu. Bu mektubun aşağıdaki satırları, Moskofların Enver Paşa'yı tasfiye için hangi yollardan yürümeyi denediklerini anlatır:

«— ... Türkistandaki faaliyetiniz hakkında gelen

resmî haberler, ne kadar muteber menbalardan olsa da inanmak istemiyorum. Sizin, Sovyetler Birliği aleyhine bir hareket yapmanız için ortada hiç bir sebep yoktur. Sizin şahsî arzularınız üzerinde anlaşmak bizim için her zaman mümkündür. Bunu zora baş vurarak değil de, çok zaman tecrübe ettiğiniz müzakere yolu ile halletmek mümkündür, ve bunu size, hem işgal ettiğim makam namına hem de şahsen söz verecek durumda olduğumu kemali sarahatle arzederim. Netice almış olsanız dahi, orada sizi tatmin edecek vaziyetin, Sovyetler Birliğinin yardım ve muvafakatı olmadan tahassül etmesi çok güçtür. Bu davetimi lûtfen kabul ettiğiniz takdirde, Taşkend'den itibaren Moskova'ya kadar almak üzere kendim gelmiye âmadeyim. Her türlü huzur ve rahatınızın şahsî garantim altında olduğuna lûtfen itimad buyurunuz. Bu münasebetle size şunu arza içtisar edeyim ki, Sovyetler Birliği ile Yunanlılar ve İngilizlere karşı mücadele eden Türkiye'ye karşı, Sovyet Şûralar ittihadı, en yakın dostluğu ve müzahereti göstermektedir. Zatıâlilerine bu mektubumu isâl eden kurye emin bir vasıta olduğundan, lûtfedeceğiniz ve müsbet olduğunu tahmin ettiğim cevabınızı kendisi vasıtasıyla gönderebilirsiniz. Baki arzı ihtiramar eylerim...»

Karahan'ın bu daveti, Enver Paşa için şüphesiz ki bir sürpriz teşkil ediyordu. Fakat bu davet, Rusların hiç de tahmin edildiği kadar kuvvetli ve hazır olmadığını da ortaya koyuyordu. Enver Paşa, Karahan'ın bu müracaatına cevap vermekte hiç tereddüt etmedi ve düşünmedi: Bu cevap, elbette menfî olacaktı. Fakat bu cevap ayni zamanda bir de ültimatom mahiyetinde bulunacaktı. Bu sırada, Rusların mânevîyatını bozan yeni bir hâdise vukua geldi: Buhara Reisicumhuru kendisine bağlı olan Danyal ve Cebbar

Beyler kumandasındaki kuvvetlerin Buhara çevresinde faaliyette bulunarak Enver Paa'ya karşı Rusların sevkettikleri kuvvetten bir kısmını geri çekmelerini ve meşgul etmelerini bildirmişti. Danyal ve Cebbar Beyler, Muincan Mahdum vasıtasiyle aldıkları bu iş'ara uyarak Buhara civarında Rusları mütemadiyen taciz etmiye başladılar. Ruslar, Duşenbe muharebelerinde sarsılmış olan prestijlerini kurtarmak için ellerindeki bütün kuvvetleriyle Danyal ve Cebbar Beylerin üzerine yürüdüler

Millî kuvvetler Tâl köyü civarında karargâh kurmuşlardı. Karargâha, Rusların ağır topçu himayesinde taarruza hazırlandıkları haberi geldi. Filhakika, Ruslar, cebel, sahra ve havan toplarıyla mücehhez ağır birliklerini, süvarinin himayesinde Tâl karargâhına doğru sevke başlamışlardı. O gün, geceye kadar devam eden kesif bir sis vardı. Sis arasından, yolu çok iyi bilen müdafiler, kolaylıkla sıyrılmıya muvaffak oldular ve Rus kuvvetlerinin arkasına geçtiler. Bolşevikler kendilerine birden saldıran bu kuvvetleri, Karargâhtan çıkmış olanlar değil de, yeni gelmiş taze kuvvetler telâkki ederek, iki ateş arasında kalmış olmanın korkusuyla dağıldılar. Ne ileri, ne geri gidemediler. Sisten istifade eden mücahitler, Rus kuvvetlerinin çok yakınına sokularak, bilhassa el bombalarıyla düşmana büyük kayıplar verdirmiye başladılar. Danyal Bey, aslen Kazak olup esir edilen birisine, hürriyetini iade mukabilinde Ruslara şu haberi gönderttii: «Enver Paşa, büyük kuvvetlerle Baysun üzerinden yardıma gelmektedir.»

Ruslar, güya, kaçabilmiş olan esirden bu haberi alınca, büsbütün korkuya kapıldılar ve aralarında bir çok top da bulunan ganimeti bırakarak, Tâl köyündeki karargâha hücumdan vaz geçtiler. Bozgun halinde

geri çekilmiye başladılar. Danyal ve Cebbar Bey kuvvetleri, kaçanları tacize devam etti. Bu netice üzerine, zafer kazanmış olan kuvvetler de, Paşa'nın küllî kuvvetlerine iltihak etmek üzere Kâfirûn'a geldiler.

Burada, Türkistan'ın Rus istilâsı başlıyalıberi, bir asırı geçen zaman içinde görülmemiş nisbet ve kudrette büyük «Millî Kurtuluş Ordusu» toplanmış bulunuyordu.

«— TEK ÇARE VARDIR: BUHARA HUDUDUNU TERKEDÜP, TÜRKİSTANI SERBEST BIRAKINIZ.»

EnverPaşa, Karahan'ın mektubuna bu müsbet inkişaf havası içinde, kat'î ve Türkistanın millî hayatında unutulmaz bir vesika teşkil eden tarihî cevabını verdi. Paşa da, Karahan'ın müracaatına ayni taktik ile mukabele ediyor, hem resmî müracaatı resmen cevaplandırıyor, ayrıca hususî mektuba da hususî şekilde cevap veriyordu.

Enver Paşa Bolşevik Hükûmetine verdiği resmî cevapta: «Emir'i leşker İslâm ve Buhara = İslâm ve Buhara Orduları Kumandanı» ünvanını kullanıyordu. Bu cevap, kat'î idi. Paşa cevabında: «— Kendisinin Türk olarak, Ana Vatanın hürriyeti için vaki olan davet ve vazife hissini ihmal edemiyeceğini, bunu takdir edeceğini ümid ettiğini Sovyetler Şûrası hükûmetinin cihana karşı ilân etmiş olduğu hürriyet beyannamesindeki akitlere sad olarak Türkistanın istiklâlini tanıyacağını ümid ettiğini» bildiriyor ve; «— Ergeç tahakkuk edeceğine kani bulunduğu bu neticenin tahassülüne kadar Ana Vatanında hizmet göreceğini» kaydediyordu.

Cevap şu cümlelerle bitiyordu: «— Bu izahatta

sonra zannederim ki, Sovyet zimamdarları, Türkistanın tahliyesine karar vermek gibi hak ve adaletin hükmünü icra edeceklerdir.»

Paşa, Karahan'a verdiği hususî cevapta da daha samimî bir ifade kullanıyor ve kendisinin şahsî hiç bir iddia ve arzusu olmadığını, münhasıran «mensubu olmakla fakrü gurur duyduğu Türk milletinin nâçiz bir ferdi» olarak, Anayurdunun istiklâl mücadelesinde nefsini vazifeli addettiğini kaydediyordu. Mektupta, Karahan'a şöyle bir tariz vardı: «— Buraya gelen Âlemcan Akçorin adlı Kazan'lı bir komünist, bana bir mektup yazdı: «— Siz Türkiyelisiniz. Memleketiniz düşman istilâsı altındadır. Onu müdafaa için geldiğiniz yere gidiniz dedi. Duyduğuma göre, siz de böyle bir hitap ve kanaatta bulunmuşsunuz. Size şunu hatırlatmak isterim: Türkiyemde, vatanımı müdafaa edenler vardır ve kalbim burada olduğu gibi oradadır da... Fakat ben bugün, oradan farkı olmıyan yine Türk Anayurdundayım. Burası da, orası kadar benim vatanımdır. Oraya ve buraya aynı derecede emek vermiye ve hizmet etmiye nefsimi borçlu addederim. Şimdi size netice olarak hâlisane şunu söyliyeceğim: Hakikaten buralarda sulh ve sükûn istiyorsanız, yapılacak tek bir iş vardır: Buhara hududunu terkedip Türkistan'ı serbest bırakınız... Bura halkı da hürriyet ve istiklâllerine kavuşsun.»

Paşanın bu cevabı Moskova'ya eriştiği zaman, Ruslar, Türkistan'daki millî kıyamı ne bahasına olursa olsun tasfiyeye karar vermişlerdi. Bunun için de, kendilerine hâs olan yollardan gitmeyi kararlaştırdılar: Yine köhneperest denilen ve Emîr'in bir gün avdet ederek Rus Çarlığının dirileceğine inanan cahil ve mutaassıbları kullanmıya karar verdiler. Bu arada, ilk iş olarak, yine Lakaylara müracaat ettiler. El al-

tından kışkırtılan Lakay İbrahim, zaten Enver Paşa'nın gittikçe artan nüfuzuna tahammül edemiyordu. Kendisine bağlı olan sergerdelerden Togay Sarı'yı, mühim kuvvetlerle, Danyal Beyin kuvvetlerine taarruz ettirdi. Lakay İbrahim'in niyeti Cebbar ve Danyal Beyi, Paşa'nın yanından ayırarak kendi bölgelerine dönmiye mecbur etmekti. Paşa, Lakaylara bir ders vermenin zamanı geldiğini düşünerek, Hasan Beyi, Togay Sarı üzerine gönderdi ve onu bir günde, tamamiyle bozarak Lakay İbrahim'e ilticaya mecbur etti. Sıranın kendisine gelmesinden korkan Lakay İbrahim, Paşa'nın Kâfirundaki karargâhına gelerek özür diledi ve bundan sonra mücadeleye bütün kuvvetiyle iştirak etme sözünü verdi. Fakat bu adam, son derece ahlâksız ve menfaatperestti. Verdiği söze rağmen yine hiyanetlerine devam etti, kendi mıntıkası içinden geçen bahadırlara yanlış yol gösterdi ve Enver Paşa'ya yeni kuvvetler iltihakına, nihayete kadar mani oldu.

TÜRKİSTAN'IN MİLLÎ MİSAKI

Enver Paşa, Türkistanın millî misakının tesbit edilmesi günlerinin geldiğini anlamıştı. Hâdiseler belki, Ana Vatanın istiklâli için harcanan bu emeklerin müsbet neticelerini almıya mani olabilirdi. Fakat hiç olmazsa bunlar, istikbal için hazırlıktı. Paşa, en uzak yerlerdeki Türk oymaklarına birer davetiye gönderdi. Bu davetiyeler, oymakların kullandıkları lehçeler üzerine hazırlandı.

15 Nisan 1922 de, yani Anadoluda büyük taarruz hazırlıkları yapıldığı sırada, Türkistanda da, Ana Vatanın misâkı millîsi tesbit ediliyordu. Kâfirun karargâhında yapılan toplantıya, Buhara Emîr'i Âlim Han

dı mümessil göndermişti. Bu suretle Emîr, netice zaferle bittiği takdirde memlekete dönmeyi ümit ediyor, Enver Paşa'ya sık sık mektup yazıyor ve zaferine dua ettiğini bildiriyordu.

Kongre üç gün devam etti...

Tesbit edilen esaslar şunlardı:

1 — Bütün Türkistan düşman istilâsından kurtuluncaya kadar mücadele devam edecektir.

2 — Düşmandan kurtarılan yerlerde nizamî askerî teşkilât yapılacak ve buraların idaresi sivil makamlara bırakılacaktır?

3 — Henüz millî ihtilâle iştirak etmiyen yerlere seyyar kuvvetler gönderilerek onların da millî harekete iştirakleri temin edilecektir.

4 — Her vilâyette ihtilâl hareketini idare etmek üzere bir leşkerbaşı (kumandan) tâyin olunacaktır.

5 — Askerî kuvvetlerin iaşesi için zekât ve hıraç kâfi gelmediği takdirde ahaliden servetine göre vergi alınacaktır.

6 — Para işleri için bir zekâtçı tâyin edilecektir. Merkeze muntazaman raporlar gönderilecektir.

7 — Askerî tekilât tamamiyle kuruluncaya kadar, düşmana baskınlar yapmak suretiyle vakit kazanılacaktır.

8 — Bütün askerî ve siyasî harekâtın idaresi tamamen Enver Paşa'ya bırakılmıştır.

Bu misakın şüphesiz en mühim maddesi, bütün Türkistan'ın düşman, istilâsından kurtuluncaya kadar mücadelenin devamı ve harekâtın Enver Paşa tarafından idare edileceği kısmı idi. Böylelikle, ortaya gayesi ve hedefi malûm bir millî dâva konulmuş oluyordu.

Bu sırada Ruslar, Enver Paşa'ya karşı bir kuvvet gösterisi yapmak için, Çarlık zamanındanberi

Moskoflarla hürriyet mücadelesi yapan Hiyve mücahit kumandanı Han Cüneyd'e karşı büyük kuvvetler sevkettiler. Urgenç, Hiyve ve Törtgöl çevresindeki mücadeleyi idare etmekte olan bu kahraman Türk, üzerine sevkedilen Bolşevik kuvvetlerini ağır bir mağlûbiyete uğrattı. Bu suretle Ruslar, arzu ettikleri neticeyi alamadılar ve başka tedbirler aramıya mecbur kaldılar: Daha sonra kurulan Özbekistan Cumhuriyeti Başvekili ve Sovyet merkez siyasî bürosunun yedi kişilik âzâsından birisi olarak Moskova'ya alacak kadar kendisine itimat ettikleri Feyzullah Hoca'yı Moskova'ya davet ederek vaziyeti kendisiyle uzun uzun görüştüler... Buhara Cumhurreisi Osman Hoca'nın Enver Paşa ile beraber olmasından dolayı Rusların hain ilân edilmesi teklifini kabul ettiği için memleketteki münevver ve hürriyetçiler nazarında değerini kaybetmiş olan Feyzullah Hoca, Ruslara şunu teklif etti: Enver Paşa'ya, bugün faaliyette bulunduğu mıntıka üzerinde muhtariyet vermek...

Buhara Şûralar Nazırının vaziyetini kurtarmak için yaptığı bu teklif, o müşkül durum içinde Bolşevikler tarafından kabul edildi, fakat, dosyasında bu «teklif» e ait kayıt bulunduğu için komünistler, Feyzullah Hoca'yı, bu hâdisenin cereyan etmesinden on iki sene sonra, 1936 'da Moskovada «mürteci ve kapitalistlere mütemayil milliyetçi fikirlerinden dolayı idam ettiler!..»

RUSLAR, ENVER PAŞA'YA MUHTARİYET TEKLİF EDİYORLAR!..

Enver Paşa'nın Karahan'a verdiği cevaptan sonra, Moskofların, Paşa ile yeni bir sulh müzakeresine

girişecekleri asla ümid edilmiyordu. Fakat, Kâfirûn kongresinin; «Türkistanın istiklâli elde edilinceye kadar fasılasız mücadele» kararının ilânını takip eden hafta içinde, Moskova'dan, yeni bir (sulh heyeti) geldi. Rus ve Kazanlı Türklerden mürekkep olan bu heyet on bir kişiden müteşekkildi. Sulh heyeti Baysun'a geldi. Heyetbir müddet Baysun'da kaldı ve şehrin ileri gelenlerinden Osman Eke vasıtasiyle sulh teklifi Enver Paşa'ya bildirildi...

Paşa, karargâhta bir çok casusluk hâdiseleri olduğu için çok sıkı tedbirler aldırmıştı. Çünkü Bolşevikler, büyük menfaatler ve para mukabilinde, kısmen de elde ettikleri aile ferdlerinin hayatını ortaya koyarak bir çok casuslar temin etmişler, bunları Paşa'nın bulunduğu mıntakaya yığmışlardı. Hatta bu arada Türkistan'lı Seyit Hamza Bey isimli birisi karargâha gelmiş, Paşa'ya büyük bir hürmet göstermiş, Türkiye'yi iyi bildiği ve yeni geldiği için alâka görmüş, fakat bir müddet sonra kendisinden şüphe edilerek gizlice tarassuda alınmış, nihayet, evrakı içinde ele geçen şifreden, düşmana muntazaman haber verdiği öğrenilmiş, suçunu itiraf etmiş ve idam edilmişti. Bu sebeple, Karargâha gelenlere karşı büyük bir titizlik gösteriliyordu. Osman Ake'de, Karargâha gözleri bağlı olarak getirildi.

Paşa, Rusların yeni sulh teklifini büyük bir dikkatle tetkik etti. Kabul etmek için mi? Asla.. Sadece, Rusların Türk Ana Vatanında ne derece haktanırlık yapabileceklerini anlamak için... Ruslar, Şarkî Buhara'dan Paşa'ya Darvaz, Karatekin, Kulâb, Duşenbe ve çevresini Enver Paşa'ya terkediyorlar, burada tesis edeceği idare şekline asla müdahale etmiyeceklerini teyit ediyorlardı. Teklif de aynı zamanda: «Polonyada devam etmekte olan harb neticelendikten

sonra, daha müsait şartlar içinde bir anlaşma yapılacağı» tekrarlanıyordu.

Paşa, Osman Ake'nin getirdiği sulh teklifini, yakın arkadaşlarına gösterdi. Nihayet, bu tekliflerin asla kabul edilemiyeceğini bilmekle beraber, arkadaşlarının arzusuna bağlı kalarak kongreye arzetti. Rus korkusu ve şartların menfiliği bazılarını o kadar yıldırmıştı ki, Paşa, tereddüt ve gevşeme havasının estiğini hissetti. Dedi ki:

«— Arkadaşlar.. Bir memlekette istiklâl ya tam olur, ya hiç olmaz. Ruslar, bugünkü güç şartlar içinde bize bazı taviz verseler bile bunları elleri Avrupada boş kalınca hemen geri alacaklardır. Şunu bir ân hatırımızdan çıkarmıyalım: Ya hürriyet, ya ölüm...»

Bu sözler, büyük bir tasvible karşılanmıştı. Paşa, Osman Ake ile şu cevabı gönderdi:

«— Ben şahsen kendim için hiç bir emel peşinde değilim. Burada kurulacak hür Türkistanda da vazife ve mevki almıya da niyetim ve ihtirasım yoktur. Tek gayem memleketin istiklâlidir. Ancak, sulh, Türkistan topraklarında bulunan Rus askerlerinin tamamiyle çe kilmesiyle kaabildir. Karar şahsen benim değildir. Kumandam altında bulunan mücahidler, kanlarının son damlasına kadar mücadeleye karar vermişlerdir. On beş günlük bir mühlet veriyorum. Bu müddet içinde Türkistan toprakları düşman askerlerinden tahliye edilebilirse; kan dökülmemiş olur. Bunu temenni ederim.»

Hacı Sami hatıratında diyor ki: «— Enver Paşaya Türkistan mücadelesi sırasında en cazib imkânlar, bir çok defalar ve büyük bir ısrarla teklif edilmiştir. Bunu yapanlar, Paşanın karakterini bilmiyenlerdi. Ben, bir çok devlet adamı, kumandan, siyasî tanıdım. Bunların arasında hiç birisi Enver Paşa kadar kana-

atkâr ve idealist değildi. Ahlâkının bu tarafı ile Talât ve Enver Paşalar birbirlerine çok benzerler...»

YENİ CEPHELER KURULUYOR

Enver Paşa, Rusların baskısını dağıtmak için bazı çarelere baş vurdu ve bu tedbirlerden birisi olarak yeni cepheler açtırdı...

Hiyve mücahidi Han Cüneyd'e haber gönderilerek faaliyetini arttırması bildirildi. Bihbudî, eski adıyla Karşî çevresini geçmiş olan Buhara Cumhurreisi Osman Hoca, Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif ve Hacı Sami Efganistan hududuna yakın olan Mezar-ı Şerifte yeni bir cephe tesis ettiler. Bu cephe, Ali Rıza Beyin kumandasına verildi. Her kurulan yeni cephe Rusları büsbütün endişelendiriyordu. Şarkî Türkistandan, Kırgızlardan, hatta Kazan ve Ofa'dan mücahitler gelmiye başlamıştı. Bunlar arasında vaktiyle Rus ordusunda hizmet etmiş genç ve münevver, Türk aslından zabitler vardı. 1922 mayısında, Türkistanda cephe sayısı o kadar çoğalmıştı ki, Moskovada şûralar meclisi, Türkistandaki duruma kat'î bir çare bulmak maksadiyle fevkalâde bir toplantı yaptı. Zerefşan ve Kaşkı Derya çevrelerinde de faaliyet artmıştı. Nur Atada muntazam fırkalar kurulmaktaydı. Nayman Özbeklerinden Açıl Bey Semerkand çevresindeki harekâtı idare ediyordu. Dühnev taciklerinin lideri Behram Bey Saray oymağının başbuğu Karagül Bey, Mamur ve Turak Beyler fırkası, Sengizarlı Abdülmecid fırkası, Orantepe tümeninin kahramanı Halbutanın fırkası, yeni açılan cepheleri tutuyorlardı. Aslında Emirol onun Abdülkahhar tümeni de iyi silâhlandırılmış dört bini aşan Basmacısı ile demiryolunu tutmuş. Zerefşan bölgesinde

gesine yeni Moskof kuvvetlerinin gelmesine mani oluyordu.

Moskoflar, yine klâsik tedbirlerine başvurdular: Türk unsuru içinde, kendilerine mütemayil, karakteri bozuk, siyasî hırsı olanları kullandılar. Bunları, yine Emîrciler içine saldılar... Bolşeviklerin bu teşebbüsünde Efganistandaki İngiliz sefaret ve konsolosları da yardım ediyordu. Türkistandaki hürriyet hareketinin Enver Paşa tarafından idare edilmesi, İngilizleri de telâşlandırmıştı. Enver Paşanın Türkistanda olması, Hind Hilâfet Komitesini de harekete getirmişti. Hindistan matbuatı, Enver Paşanın faaliyeti ve şahsiyeti hakkında devamlı şekilde neşriyat yapıyordu.

Bu devrede idi ki, Paşaya hazırlanan bir suikasd meydana çıkarıldı. Bu suikasd haberini miralay Ali Rıza Bey haber almıştı. Mesele şuydu: Kazanlı bir Türk komünist olduğu halde, kendisini milliyetçi olarak tanıtmış ve Reisicumhur Osman Hocanın itimadını kazanmıştı. Kâbilde Osman Hocayı bulan bu adam, bir müddet onun yanında kalmış sonra, Enver Paşanın karargâhında hizmet arzusunu izhar etmiş. Osman Hoca da onu, Türkmen ordularına kumanda eden miralay Ali Rıza Beye bir mektupla takdim etmişti. Hain, rolünü çok güzel oynuyordu. Fakat, inanılmaz bir tesadüf, hastalanan suikasdcıya acıyan Ali Rıza Bey, onu, açık ordugâhta oldukları için kendi çadırına almıştı. Fiyevri dolayısiyle sayıklıyan hasta, bu sayıklama devresinde bütün hakikatı ifşa etti, bahsettiği hâdiseler tahkik edildi ve Ali Rıza Bey, usta bir soruşturma ile hakikatı öğrendi. Hiç bir şey söylemedi... Haini Enver Paşaya gönderdi, fakat Paşayı daha evvel mükerreren ikaz etti.

Rus Komiserler Şûrası, Türkistandaki ayaklan-

maların kesin olarak tasfiyesine karar verince, general Kamenef'i bu işe geniş selâhiyetle memur etti. General, vakit kazanmak için Enver Paşaya, bir ültimatom verdi ve «Silâhların terkini» istedi. Paşa, bu küstahça talebe sert ve kısa bir cevap verdi... Cevabda, şu cümleler de vardı: «— Silâhlar teslim edilmez. Namuslu insanlar, silâhtan evvel ruhlarını teslim ederler. Gel, al...»

Türkistanda başlayan kurtuluş hareketi, en kritik en ciddî safhasına girmişti... Kuvvetler arasında muvazene yoktu. Asker, malzeme, imkân, vasıta, bir savaşta zaferi tayin eden bütün unsurlar, Türklüğün tarihî ve ebedî düşmanının lehine idi. Beri tarafta, bir tek kudret vardı: Hürriyet aşkı ve istiklâl cehdi... Bunu da, muhakkak ki Enver Paşa temsil ediyordu. Bolşevikler de hakikatı anlamışlardı... Bu sebepledir ki Türkistanın diğer cephelerindeki hareketler, daha da şâmil olsa, onları ikinci plâna bırakıp, Enver Paşayı bertaraf etmek davasında idiler. Bu sebepledir ki, general Kamenef, emrindeki tam teşkilâtlı üç kolordunun siklet merkezini Enver Paşanın cephesi üzerine teksif etti...

HAİNLİK, MES'UT NETİCELERİ YİNE KARARTIYOR

Feyzullah Hoca, Moskovada, bizzat Lenin ve Stalinle görüşerek «kat'î ve mahrem kararlarla» dönmüştü. Bu kararlar, mücadele cephesinin içinden çökertilmesi gibi, Moskofların Türk vatanını on yedinci yüz yıldanberi hürriyetsizliğe mahkûm eden klâsik taktikleri idi... Fakat bu sefer plânı bizzat Lenin ve Stalin hazırlamışlardı...

Evvelâ o mel'ûn Lakay İbrahim, sözünden döndü: Enver Paşaya, bundan sonra mücadeleye bütün kudretiyle yardım edeceğini vaadettiği halde, sözünde yine durmadı ve Enver Paşanın en çok güvendiği, cengâver ve kahraman Karatekin Türklerini sahadan çekmek için, başbuğları Fuzeyl Mahdum'un yakınlarını teker teker şehid etmeye başladı. Bu da kâfi değilmiş gibi, Karatekin Türklerinin sahasına tecavüze başladı. İbrahim Lakay, Fuzeyl Mahdum'a karşı bu kancıkça taarruzda kendisine bir köhneperesti müttefik buldu: İşan Sultanı... Bu adam, kafa itibariyle Emirci idi ve, Enver Paşa, Lakayların elinden kurtulduğu zaman ancak, Lakay İbrahimin muvafakatiyle onunla müşterek çalışmıştı. Karatekin başbuğu Fuzeyl Mahdum, ülkesine yapılan bu taarruz karşısında, Enver Paşadan müsaade istiyerek kuvvetini beraber alıp ayrıldı. Paşa, bu vaziyette, bir bedbinliğe yol açmamak için Baysun'daki Rus garnizonuna anî bir hücum yaptı... Seri ve mükerrer ateşli toplarla mücehhez olmasına rağmen bu Rus garnizonu Türk hücumuna mukavemet edemedi. Panik başladı... Fakat, savaşın en şiddetli zamanında İbrahim Lakay'ın mühim kuvvetlerle cephemizin arkasına sarkmakta olduğu haberi geldi... Bunun üzerine Paşa mecburi olarak muhasarayı kaldırdı ve karargâha avdet ederek Lakaylara karşı tedbir aldırdı. Fakat İbrahim'in istediği olmuş, Rus garnizonu kurtulmuştu...

Buharadaki Emirciler ve Moskovanın kudretine boyun eğmiş Kızıl uşakları, Buhara hükûmetinin, bir hürriyet şehidi olduğu için Karşî şehrine ismi verilmiş olan Behbudî'ye giderek, orada, bu hür fikirli münevveri öldürmüş olan Nurettin Ağalık adlı köhneperesti buldu. Bu adam, gençliğin ve hürriyetin korkunç bir ... idi. Mahmut Hoca Behbudî ve yirmi bir mil-

cahit arkadaşını bir gecede boğduran bu adam, Ruslara karşı mücadele eden, fakat kanaat itibariyle Emirci olan ihtilâlcilerin içine girdi. Onları, Ruslar Enveri tasviye ettikten sonra Emîr gelecek ve biz eski günlere döneceğiz diye iğfal etti ve hatta Buhara cumhuriyetinden bazılarını sözlerine işhal etti. Nurettin Ağalık, Harbiye Nazırı Abdülhamit Arif'in, Enver Paşanın emriyle hazırladığı Şehrisebez, Gozar, ve Karşi garnizonlarının yapacakları müşterek harekâtı idare edecek olan bazı vazifelileri kandırdı, kimisini tehdit etti ve bu suretle üç mühim ve stratejik yerde müşterek hareket başlamadı... Ruslar, bundan haberdar oldukları için de, bütün kuvvetleriyle Enver Paşanın üzerine çullanmak imkânını buldular.

Nurettin Ağalık, kendisi gibi mürteci, geri kafalı bir Emîrci olan Molla Abdülkahharın Nur Atâ'daki hareketini de, Ruslar aleyhine olmaktan çıkardı, hürriyet cephesinin aleyhine çevirdi... Bunlar, Başkurt ordusu miralayı İbrahim İshakı ve Harbiyeli genç Türklerin hepsini Kalkan Ata'da kesmişlerdi... Öyle ki, öldürdükleri aydın gençlerin kulaklarını ceplerinde taşıyorlardı...

Ruslar alınan neticelerden memnun ve mesuddular. Türkistan istiklâl cemiyeti, vaziyetin vehametinin farkına vararak bir kongre akdetmek, ve Enver Paşa ile Rus generali Kamenef arasında bir sulh teşebbüsü yapmayı kararlaştırdı. Fakat, iki taraf için de buna imkân yoktu. Çünkü Ruslar, büyük kuvvetlerle Enver Paşanın üzerinde idiler. Ve, Enver Paşanın mevcudiyeti Türk Ana Vatanında bakî kaldıkça, Kremlinin yeni sâkinleri rahat uyku uyuyamazlardı...

KÂFİRÛN KARARGAHININ TERKİ

Bu sırada, Belcivan vali ve kumandanı Devletmend Bey, köylerinin Lakaylar tarafından baskına uğradığı haberini aldı... O âna kadar Belcivan cephesinde Ruslara karşı mücadele eden Emîrciler de, şimdi cepheden ayrılmışlardı. Fergane mücahidi Şirmehmet Bey de, Rus tazyiki karşısında, Paşanın maiyetinde bulunan süvarilerden bir kısmını istedi. Böylelikle, Paşanın emrindeki kuvvet gittikçe azalıyordu.

Vaziyetin bütün ciddiliğine rağmen, Paşa, Kâfirun karargâhında emrindeki kuvvetlere her gün talimler yaptırıyor ve onları bir ölüm kalım mücadelesine hazırlamış bulunuyordu. Kâfirun karargâhının ilerisindeki dere üzerine yapılan bir tahta köprü dolayısiyle, Özbek askerinden birisi kendi lehçesiyle bir türkü yapmış, bunu bestelemişti:

Tahta köprü bitti mi?
Asker balalar geçti mi?
Asker balalar nâlesi,
Paaamıza yetti mi?

Aman aman aman aman
Şehrimizdir darül'aman

Hisar barub yataylik
Bolşeviki ataylık
Bolşevikin göştünü
Kargalara sataylık

Aman aman aman aman
Şehrimizdir darül'aman

Kâfirûn karargâhı işte bu hava içindeydi... Enver Paşa, bu neticeleri kaç ayda almıştı? Hepsi hep-

si altı ayda... Hacı Sami diyor ki: «— Ana Vatanın, bilhassa Zerefşan, yani (Altun saçan) adı verilen mıntıkanın, Buharanın, Hiyvenin, tarihî Harzem'in; Hokand Emirliğinin feyizli, bereketli topraklarını gördükçe, hüzünle içini çeker, bu cennet vatanı nasıl olup da düşmana kaptırmışız, derdi. Türkistana asla macera maksadıyla girmedi. İstediği zaman, hatta, şehadetine tekaddüm eden günlerde Efganistana geçebilirdi. Burada, kendisini ikram ve itibar bekliyordu. Emanullah Hanın Paşaya tarifi imkânsız hürmeti vardı. Fakat Enver Paşa, Türkistana geçerken çok düşünmüş, kararını da azimle tatbik etmişti: Ya müstakil Türkistanın Gazisi olacaktı. Ya bu uğurda şehit... Kader ikincisini nasib etti.»

Paşa, Kâfirun karargâhından ayrılmak istemiyor, Ruslarla burada esaslı bir savaş vermek arzusunda bulunuyordu. Fakat gelen haberler, stratejik zaruret olarak Paşaya fikrini değiştirtti: Kâfirun karargâhı terkedilecekti...

28 Haziran 1922 de, ileri karakollardan, büyük Rus kuvvetlerinin Kâfirun karargâhına doğru ilerlemekte olduklarını bildirdi. Daha sonra gelen haberler, Rusların büyük bir çevirme hareketine giriştiklerini anlatıyordu. Paşa, arazinin vaziyetini ve elinde kalan kuvvetleri, üzerine gelmekte olan kuvvetlerle açık sahada karşılaştırmak istemedi. Emin adamlarla, keyfiyeti, yakında olan talî cephelere bildirdi. Enver Paşa, Türkistanda ilk silâhlı mücadeleye girişinden şehadetine kadar harb sanatının üstadı olduğunu isbat etti.

Rus kuvvetleri, ellerinde olan muazzam süvari alaylarına dayanarak Kâfirun karargâhının ardına sarkmışlardı. Paşa harita üzerinde gidilecek yolu tesbit ettikten sonra, askere silâh başı emrini verdi. Kuvvetlerimizin büyük kısmı atlı idi. Çete harbi yap-

mak üzere hazırlanmış olan bu kuvvet, taarruz etmekte olan Rus kuvvetlerinin ancak yirmide birine tekabül ediyordu. Evet yirmide birine... Yirmi Moskof'a karşı bir Türk dövüşüyordu...

«— DİKKAT PAŞAM... BUDİNKO, ELLİ SÜVARİ İLE ARKANIZDADIR.»

Türk kıtaları, harekete hazır oldukları sırada, karakol parolası için verilmiş olan silâh sesleri içinde, tozu dumana katan bir Türkmen süvarisinin dört nala koşan atının üzerinden ustalıkla atlıyarak nefes nefese Paşanın önünde durduğu ve selâm vaziyetine girdikten sonra koynundan bir mektub çıkararak verdi.

Paşanın, heyecanlı ve asabî bir jestle açtığı zarfın içindekini okumak ister gibi, bütün gözler, dikkatle Paşanın hareketine çevrilmişti. Paşa, kısa olduğu anlaşılan mektuba göz attıktan sonra, yüksek sesle dedi ki:

«— Arkadaşlar!... Ruslar, büyük süvari kuvvetleriyle geliyorlarmış...»

Binlerce kişi, tehlikenin çetinliğini anlatan bu haberi gözünü kırpmadan dinledi... Atlılar safı içinde bir ses, adı meçhul bir Türk'ün sesi, bütün meydanı kaplıyan binlerce atlının müşterek kararını bildirdi:

«— Gelsinler Paşam... Gelirlerse görecekleri var.»

Enver Paşanın dudaklarında, hararetli bir tebessüm dolaştı: Bu, ne erkek milletti... Tehlikenin azametini, idrâk etmiyor değildi... Fakat, bu cidale girerken ölümle hayat arasında (kıl kadar fark) olduğunu biliyordu. Paşaya gelen mektup, Türkmen orduları kumandanı miralay Ali Rıza Beydendi. Kısa, fa-

kat harbin o ândan sonraki kaderini değiştirecek bir haber:

«— Paşam... Lütfen dikkatli olunuz. Buharadan Osman Hocaya gelen mevsuk bir habere göre, Ruslar, süvari generali Budenko'nun kumandanlığında elli binlik bir cüz'ü tamı üzerimize sevketmektedirler. Bu kuvvetler şimdi, karargâhımıza çok yakın mesafede bulunmaktadır. Bizim cephede de ateş teatisi başladı. Allah yardımcımız olsun. Arzı istirham ederim.»

Haber, Paşanın üzerinde hiç bir tesir yapmamıştı. O, kendisini değil, davayı ve içlerinde yetmişini bulmuş fakat dinç yaşlılarla henüz ergenlik çağına girmiş yiğitler bulunan mücahitleri düşünüyordu.

Hareket emrini verdi...

Meydanı dolduran binlerce atlı, Ana Vatan süvarilerinin ustalığını bilmiyenlerin havsalalarının güç alacağı mâhirane manevralarla yola çıktı. Karargâh, gözden kaybolmuştu ki, yan yamaçlardan görünen toz bulutları, üzerlerine doğru bir (gelen) in olduğunu haber verdi. Bu, elbette dostlar değildi. Paşaya gelmesini beklediği dost kafileleri yoktu: Gelen düşmandı. Herhalde geleceği bildirilen düşman...

İlk çatışma kısa ve sert oldu: Ana Vatan süvarilerinin karşısında, başka millet atlılarının dayanması çok güçtür... Nitekim, asabı gerilmiş olan Türkler, ilk gurubdaki öncü süvari Moskofları ot biçer gibi doğradılar. Paşa, sürgün avına çıkmış gibi önde, daima en önde idi. Kendisine ihtiyat tavsiyesini dinlemiyordu. Vakta ki, sayıları kuvvetlerimizden hiç de az olmıyan bu öncü kuvvetin ardından düşman topçu ve piyadesi göründü, o zaman iş değişti: Çünkü bizim topçumuz yoktu...

Kâfirin karargâhına on beş kilometre mesafede bulunan Karluk köyüne varıldı. Bütün vadiyi iki ta-

raflı sarmış olan Rus topçu kuvveti, vadiyi, mania ateşi altına almıştı. Düşman süvarisi bu ateşin himayesinde kuvvetlerimizin geçtiği patika yolunu kesmeye çalışıyor... İlk hatlarda çatışmanın başladığı haberleri geliyor.

Enver Paşanın plânı, Dihnev - Seriasya yoluna çıkarak Yurçiye çekilmek, düşmanı dağlık mıntıkaya çekmek ve küçük guruplara ayırarak mücadele etmektir. Seyyar hastahane Dihnev'e gönderilmişti. Kuvvetlerimiz ilerlerken, iki taraftan Ruslar baskına başlamışlardı. Düşman, kuvvetlerinin bizimkilerle kaabili kıyas olmayacak kadar muazzam olduğunu biliyor. Bu sebeple emin ve zaman kazanmaya çalışarak ihata plânını tekmillemek istiyor... Moskof'un davası, içinde hürriyet ve istiklâl ateşi yanan Türklüğün asırlardır bir araya gelmemiş bu kuvvetini tamamen imha etmektir. Moskova, bu kuvvetin maddî varlığından çok onun temsil ettiği ruhtan korkuyordu.

KAHRAMANLIK DESTANLARI VE DUŞENBE'YE GELİŞ...

Ruslar, kuvvetlerimizin Seriasya - Dihnev yoluna çıkmasına mani olmak için, tam teşkilâtlı iki süvari alayını, yolun daralan kavşak noktalarından birisinde tahşit etmişlerdi. Paşa, bu hattı yarmak için Türk atlılarını küçük guruplara ayırdı. Her gurub, muayyen bir noktaya hücum edecek, düşman barajını yardıktan sonra mevzi tutacak ve böylelikle Moskofların ardına düşülmüş olacaktı. Kargaşalık sırasında da esas kuvvetlerimiz, tam yol üzerine isabet eden kısımda taarruza geçecek çenber yarılacaktı. Bütün atlılar, hayatları için tehlikenin kendisini teşkil eden bu vazi-

feye şevkle talib idiler. Bazıları, Paşanın özengisini öpüyor akıncı kuvvete kendisinin ayrılmasını ağlıyarak yalvarıyordu. Paşanın heyecandan dudakları titriyordu. Nihayet hepsini teskin etti ve bilhassa Fergane Basmacılarından ayırdığı grubları, plânın tatbiki için ileri sevketti. Paşanın yaveri Muhittin Bey hâtıralarında diyor ki: «— Bunlar, ölüme giden kuşatılmış askerler değildi. Düğüne giden ve sevgililerine kavuşmak cehdiyle yanan neşeli, âşık delikanlılardı. Tüfekleri boyunlarına asılmış, ellerinde kılıçları, Efganistandan gelmiş İngiliz tabancalarını atlarının gemlerini geçirdikleri kollarından serbest kalmış sağ ellerine alarak mevzi aldığımız bayırdan, dört yöne kuş gibi uçarken, birer masal kahramanı gibi idiler.»

Rusların devamlı mitralyöz ateşleri ve süvarilerin yaptıkları mukabil çıkışlar, «şimşek gibi atılan» bu yiğitlerin muhasara hattını çocuk oyuncağı gibi yarıp çıkmalarına mâni olamadı. Harekâtı bizzat idare eden Bolşevik süvarî ordusu Budenko, Polonya savaşını kazanmış olmanın tecrübe ve gururunu unutuverdi. Muhasarayı yaran her Türk atlısı, kendisini serbest hissedince hemen mevzi alıyor, ardına düştüğü kuvveti son kurşununa kadar biçiyor, sonra tüfeğini bırakarak kılıncına sarılıyordu. Enver Paşa, muhasaranın yarılma saatini öylece seçmişti ki, küçük bir gedik açınca, akşam olmuştu. Araziyi çok iyi bilen Türkler, çökmiye başlıyan karanlıktan istifade ederek Seriasya-Dihney yoluna çıktıkları zaman, düşman, nereden taarruza uğrıyacağını bilememenin şaşkınlığı içindeydi. Mücahitlerimiz, düşmanın şaşkınlığından istifade etmesini bildiler. Fergane yiğitleri nereye kaçacağını bilemiyen Moskof süvarisinin cesedlerinden barikatlar

yaparak ardına çekilecek kadar vakit bulabilmişlerdi. Aslî kuvvetler, serbest kalan yoldan Yurçiye'e doğru ilerlerken, bu barikatlardan birisinde elli altı Moskof ölüsü, ve onun ardında da, üç şehit Türk bulmuşlardı. Paşa, Halil Beye: «— Bunu fotoğrafla tesbit ediniz.. Çünkü anlatılırsa inanılmaz.» demişti.

Aslî kuvvetlerimiz, Budenkonun cüz'ü tamlarından daha atik davranarak Yürçiye çekilme plânını tatbike muvaffak oldu. Düşman, etrafı dağlık olan ve sadece Güneyden geçit veren Yurçiye erişmemiz için elinden geleni yaptı, fakat muvaffak olamadı. Paşa, Yurçiye gelindiği zaman kuvvetlerini, geçidi nisbeten serbest bırakarak cenahlara yerleştirdi. Başka hücum yolu bulamıyan Kamenef ve Budenko, üstün kuvvetlerle buradan saldırıyorlardı. Paşa, Moskofların şehir varoşlarına kadar girmesine müsaade ediyor, sonra yıldırım hızıyla o cenahlardan vuruyordu. Üç defa aynı gaflete düşen Ruslar, nihayet, yolu zorlamaktan vaz geçmiye mecbur kaldılar. Buradaki savaşlar, fasılasız bir hafta sürdü. Şafakla başlıyan hücumlar, geceye kadar devam ediyordu. Düşman, kudurmuş bir halde idi. Budenko'nun taarruza başladığı gün Taşkendde neşredilen Rus tebliği «Enver Paşa hâdisesi berteraf edilmiştir.» diyordu. Bizzat Budenko'nun emriyle neşredilen tebliğe rağmen, Türk kuvvetleri ne kudretinden, ne azminden zerresini kaybetmiş değildi. Eğer Bolşevik uşakları ile ondan az tehlikeli olmıyan Emirci taassubunun kasıdları olmasaydı, bu kuvvet, Rusları yine Buhara hududuna kadar kovalıyabilmek celâdetini gösterecekti. Hacı Sami bu safhayı şöylece tesbit eder: «— Paşanın temiz kalbi, damarlarında Türk kanı taşıyan insanların batıl ve menfî hislere bu kadar körükörüne saplanacağını asla kabul etmiyordu. Buhara'dan çıkışımızın ferdası akşamı, Cildiköy'ün Kara-

Kalpak Türklerinin reisleri, bizi, Belcivan'a, o yiğit Devletmend Beyin yanına çağırdıkları zaman, Lakay İbrahim'in sergerdesi Togay Sarı bile «— İbrahime gitmeyin, mihnet çekersiniz.» demişti. Fakat Paşa, otuz bin Lakaylı yiğiti, atıl ve cahillerin elinde bırakamazdı. Onun kanaatına göre, bütün hisler, vatan muhabbetinin sözünü yürüttüğü hâdiselerde susar sadece memleketin yüksek hizmet duygusu herşeye hâkim olurdu. Paşa için bu bahiste hayal sukutuna uğramak diye bir hâdise yoktu. Nitekim İbrahim Lakay mel'unu, Kâfirun karargâhına gelmiş ve onu yine güler yüzle karşılamıştı. Bunu, Danyal Beyden duyduğum zaman, hayretimden irkildim. Çünkü bu mel'un, o ândan sonra bile dâvaya ihanete devam etmişti.»

DUŞENBE'NİN TERKİ VE BELCİVAN'A DOĞRU GİDİŞ

Yurçiy savaşları bir hafta sürdü...

Bolşevikler, durmadan takviye kıtaları alıyorlardı. Paşanın ileri, çok ileri gönderdiği ve kendilerine Cengiz Han'ın kullandığı tâbirle Karagol Noyan denilen keşif kolları kumandanlarından gelen raporlar, Tusların Karadağ ve Hisar yolunu da kestiklerini anlatıyordu. Düşman, elinde bulundurduğu büyük kuvvetlere istinad ederek giriştiği taarruza fasıla vermek niyetinde değildi. O sırada Baysan'dan, Buhara hükûmetinin Paşaya gönderdiği mahrem bir haber, vaziyeti büsbütün aydınlattı: «— Rusların imdat kuvveti olarak istedikleri Sibirya kolordusuna mensup kıtalar, Takla-Makan'a yaklaşmaktadır. Buradan Kâşger üzerine inerek Pamir-Endican bölgesini tutmaları ihtimali vardır.»

Bu haber, düşmanın Paşanın bütün ricat ve yeni

müdafaa hatlarını kesmek kararında olduğunu anlatıyordu. Düşmanla çarpışmalara devam ederek, nihayet, 10 Temmuz 1922 gecesi, Duşenbeye gelindi. Paşanın Türkistan mücadele devresinde hususî bir mevkii olan şehir, heyecan içindeydi. Bütün halk, günlerdenberi devam eden savaşın neticesini endişe ile takip ediyordu. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar sokaklara dökülmüşlerdi. Enver Paşa, erkânıharbiyesi ile beraber, Hükûmet konağına gitti. Hükûmet dairesi boştu. Kendisini burada ziyaret eden şehir halkı adına ileri gelenlerden mürekkeb heyet, hoş geldiniz dediler ve asker çekilecekse şehri boşaltmak kararında olduklarını anlattılar. Paşa, balkona çıkmıştı.. Hükûmet konağının bayrak direğinde nazlı Türk sancağı dalgalanıyordu.

Hacı Sami diyor ki: «— Bu bayrak, Paşanın yanından hiç ayrılmazdı. Birkaç defa, ben şehid olursam bu bayrağa sararak gömünüz.» demişti. Pek büyük kıtada olmıyan bu bayrak, ikinci meşrutiyetin ilânı mücadelesinde, Manastırda altına hürriyetçilerin toplandığı bayraktı. Dört yıl Birinci Dünya Harbi sırasında imparatorluğumuzun ordularına kumanda eden Paşa, onu yanından hiç ayırmamış, bazan en zarurî eşyalarını bırakması mecburiyeti hasıl olan yerlerde bile, bayrağı göğsüne sarmış, yine terketmemişti.»

Enver Paşa, şehir mümessillerinin kararlarını teessürle dinledi. Onlara dedi ki:

«— Bu topraklar Türk topraklarıdır. Burasını muvakkaten terketsek bile, biz veya bizden sonrakiler elbette bir gün geleceklerdir. Vatan toprağı terkedilmez. Oralarda doğulur, büyülür ve ölünür.. Düşmanın zaten arzusu, sizlerin bu mubarek toprakları terket-

mesi değil midir?. Bana kalırsa, ne bahasına olursa olsun bu yerleri terketmeyiniz.»

Paşa, askerin o akşam Duşenbede geçirmelerini tensib etmişti. Sabah erkenden şehrin terki ameliyesi başladı. Ağırlıklar önde sevkediliyordu. Düşmanla aradaki mesafenin kapatılmamasına çalışıyordu. Süratli atlara binen süvariler, ardda kalarak, düşman öncüleriyle gösteriş çatışmaları yapıyor zaman zaman düşmanın ardına sarkıyor ve böylelikle asıl kuvvetlerin Küleâb ve Belcivan üzerine çekilişini koruyorlardı.

Hava sıcak, güneş yakıcı idi.. Başka topraklarda toprağı kasıp kavuran bu aylarda, bereketli Belcivan ve Külâb vadisini kucaklıyan Kâfirnihan nehrinin iki kıyısı zümrüt gibi yeşildi.. Köpükler çıkartarak kayalıklar arasından akan nehir, zaman zaman düz vadilere iniyor, buralarını feyiz ve bereket kaynağı haline getiriyordu. Medeniyetlerin birbirini takib ettiği bu tarihî Türk topraklarında, önlerinde bayrak geçen Türk kuvveti, acaba Enver Paşanın sürükleyip ayağa kaldırdığı bu kuvvet miydi?.. Şu âna kadar Türkistan, hâlâ kurtarıcılarını bekliyor. Ne yazık..

Şarkî Buharanın cidden feyiz ve bereket sahası olduğu için kendisine «Feyiz Abâd» adı verilen zengin tabiat parçasında otak kuruldu. Paşa kendisinden evvel buraya gelen habercilerden, düşmanın Külâb-Belcivan yolunu kestiği haberini de aldı.. Bunun üzerine, İşan Sultan, Paşadan emrindeki kuvvetleri de alarak, asıl şehri olan Darvaz'a gitmesine müsaade istedi. Orada sadece kadınların ve çocukların müdafaasız kaldığını düşünen Paşa, İşan Sultanın ayrılmasına müsade etti.

ABIDERE'DE SON KARARGÂH

Düşman, Enver Paşanın süratle çekilişinin bazı sebeplere dayandığını anlamışlardı. Bilmedikleri bu sebepler, onları endişelendiriyordu. Paşanın gayesi de, Rusların tereddüdünden istifade ederek Belcivan'a çekilmek ve askerine bir müddet istirahat ettirmekti. On dört gündür gayrı müsavî kuvvetlerle yapılan savaş ve Paşanın yanından muhtelif sebeplerle ayrılanlar, Enver Paşanın ordusunun harb gücünü azaltmıştı.

Ordunun yolu, buradan Vahş nehri boyunca devam ediyordu. Sularından, altın tozu çıkarılacak kadar tabiatın diğer bir toprak parçasına nasib etmediği hususiyet, Paşayı çok alâkalandırmıştı. Köyler ve kasabalar birbirini takib ediyordu. Bu havzada nüfus vasatîsi, Belçikayı aşacak kadar kesifti. Her tarafta, Türk ırkının güzel yüzlü, levend kadınları, nehir kıyılarında, çeşitli mahsul veren tarlalarda çalışıyorlardı. Pamuk ekilmiş binlerce hektarlık arazi, sağlı sollu uzanıyordu. Bütün bu mahsuller, doğruca Rusyaya gidiyor, dün çarlığın, bugün de Bolşeviklerin sömürme vesilesi oluyordu. Moskofların sanayii, dış ticareti, ihracatı, altın servetini, hep bu Türk Ana Yurdundan çıkıyordu. Paşa, kalbinin en derin ve samimî köşesinden gelen sesle, büyük ideali, Turan'ın kurtuluş yolunu andı. Kim bilir belki bir gün..

Paşa, sonunda zafer olan ümidli bir mücadele için çok geç kalınmış olduğunu anlamıyor değildi. Fakat

O, hiç olmazsa Ana Vatan topraklarında ölecek ve Anadolu Türkleri başta olarak bütün Türklük âlemi, onun şehadetinin sebeplerine doğru eğilirlerken, Turan dâvası, yine bayraklaşacaktı..

Gevrekli köyünde, beklenmedik bir haber geldi: Kâbilde idareyi ele alan Mehmet Veli Han, yeni Avrupa ve Moskovadan gelmişti. Bu zat, Sovyet siyaseti taraftarı idi. Bu sebeple, Efganistanın Enver Paşa mücadelesine o güne kadar göstermiş olduğu yakın alâka da nihayet buluyordu. Mehmet Veli Han, Paşa'nın yanında askerleriyle beraber bulunan Efdalettin Han'a haber göndererek, memleketine dönmesini bildirmişti.. Bu Enver Paşaya söylenilmiş olan sebepti İkinci mektup ise, Efdalettin Hana hususî olarak geliyordu... Efgan başnazırı bu mektubunda, Efdalettin Hana, «— ... Gelirken beraberinde Enver Paşayı da getirmesini ve bunu behemehal temin etmesini..» yazıyordu. Efdalettin Han, Paşaya bu mektubu göstermedi, fakat muhtevasından meali tahfif ederek bahsetti. Paşa sükûnetle Efganistana gitme teklifini dinledikten sonra, dedi ki:

«— Teşekkür ederim.. Fakat benim kararımı siz de biliyorsunuz. Ben, bu dâvaya nefsimi vakfettim. Bu uğurda canımı seve seve vereceğim. Hiç bir yere gidemem. Zamanlardır benimle berabersiniz. Siz, bir din kardeşi olarak Türklük dâvasına hizmet ettiniz. Sizin de damarlarınızda Türk kanı vardır. Nerede yaşarsanız, hangi bayrak altında olursanız olunuz, Moskoflar, bütün Asyanın en büyük ve amansız düşmanıdırlar. Onlarla mücadele etmek için hak ve adalet hislerine sahib olmak kâfidir. Memleketinize gidiyorsunuz. Sizi kabul ederek burada gördüklerinizi soracak olanlara

bahsettiğim hakikati izah ediniz. Aylardanberi de bizim için verdiğiniz emekleri helâl ediniz. Durunuz size, birer tarihî hâtıra olarak hazırladığım yarlıkları (rütbeleri) vereyim.»

Enver Paşa, yaveri Muhittin Beyden bu yarlık (rütbe) leri istedi ve onları Efdalettin Hana verdi... Bugün tarih olmuş o mücadele günlerinin hâtırası olarak, Enver Paşanın mührünü taşıyan rütbelerden birinin (fermanı)nı neşrediyoruz.

Bütün Efgan gönüllüleri, başta Efdalettin Han olarak ağlıyorlardı.. Paşa da çok müteessirdi. Gözleri yaşarmıştı. Enver Paşanın bir macera peşinde koştuğunu söyliyenler, tarihî tahrif etmektedirler ve utanmalıdırlar.. Enver Paşa, hiç şüphesiz, son devir Türklüğünün idealist ve kahraman askerlerinden birisidir.. İstemiş olsaydı ve eğer hayatına zerrece kıymet vermiş olsaydı, Efdalettin Hanın ısrarlı ve hattâ emrivaki ile yaptığı teklifi kabul eder, Efganistana geçerdi.. Burada kendisini sadece izzet ve ikram bekliyordu. Hayır... Enver Paşa, Türkistan topraklarında şehit olacak yaratacağı destan ile, Moskofların bütün tazyiklerine ve mezarı taşsız olmasına rağmen, anneler, Türk çocuklarının kulaklarına onun destanını fısıldıyacaklar, Kızılların zulüm ve tethişine rağmen hürriyet ateşini o aziz şehidin hâtırasıyla ayakta ve şuurlu tutacaklardı. 1954 senesi temmuz ayında, Münih yakınlarında Tutzing'de toplanan «Komunistlerin zulmü altındaki memleketleri kurtarma ve tanıtma cemiyeti» kongresinde açıklanan hakikatler bize gururla anlatmıştır ki, Enver Paşa boşuna ölmemiştir..

Enver Paşanın Efganlı gönüllü zabitlere verdiği

Efgan gönüllü zabitlerinden Can Mehmet Han'a verilen bu buyrultu şudur:

Can Mehmet Han

Şimdiye kadar din ve devlet uğrunda gösterdiğin gayrete mükâfaten uhdene binbaşılık rütbesi tevcih edildi. Kemali gayret ve fedakâri ile her yerde ifayı vazife kılasın..

Baysun şehri civarında Kâfirûn kışlağı karargâhı, 6 mayıs 1922, 9 ramazan 1345

(buyrultu) lar, Paşanın şehadetinden sonra Efgan hükûmeti tarafından hâtırasına hörmeten makbul ve muteber sayılmış ve bu rütbeler. Efgan ordusu tarafından resmen kabul edilmişti.

Mevcut kuvvetler, yeni büyük hâdiseler olmadan, zümrüt yeşillikler içinde ve sık ağaçlar arasında bulunan Abıdere köyünü karargâh olarak münasip gören Paşa, kuvvetlerini etrafa yaydı ve kendisine tahsis edilen iki odalı köy evinde, hemen haritasını açarak, nihaî savaşın hazırlıklarına girişti. Yeni karargâhın batısından top sesleri geliyordu.

BUDENKO DUŞENBE'Yİ İŞGAL EDİYOR

Otuz temmuzda Duşenbeyden, yaralı bir Özbek geldi. Bu, şehrin Rus kuvvetleri tarafından işgal edildiğini haber verdi. Bolşeviklerin süvarî orduları kumandanı General Budenko'yu Enver Paşaya karşı gönderdiklerini gelen yaralı haberci de teyit etti. Duşenbeye giren Rus kuvvetlerin bizzat Budenko kumanda ediyordu.. Şehirde Ruslar, korkunç bir katliam yapmışlardı. Bilhassa kadınlar ve çocukları bir araya toplamışlar, hükûmet konağına, camie, tarihî mescide doldurarak yakmışlardı. Şehir iki gün kan ve ateş içinde kalmıştı. Budenko, yağmada ve katliamda, Bolşevik Kazaklarını kullanıyordu. Duşenbeliler, âkıbeti tahmin ettikleri için Ruslar gelmezden evvel, son bir müdafaada bulunmuşlar, birçokları, mukadder âkıbeti görmemek için düşman kurşunları altında ölmeyi tercih etmişti.

Abıdere karargâhına ikinci gelen, Karatekin başbuğu Fuzeyl Mahdumun yaveri Abdürresul'dü. Onun getirdiği haberler, İbrahim Lakay'ın yeni mel'anetlerini bildiriyordu: Lakay İbrahim, Ruslarla açıkça işbirliği yapmıya başlamıştı. Hokend Şurayı Millî Reisi Adil Can ve Türkmen Huda Nazar gibi kahramanları Lakay İbrahim kestirmişti. Duşenbeye giren Rus Generaili Budenko, Lakayların Başbuğuna haber göndermiş, kendilerinin Lakaylarla işi olmadığını, Rusların Enver Paşayı takib ettiklerini söylemiş, eğer bu «tedib» harekâtında kendilerine yardım ederse, mıntıkasında serbest kalacağını bildirmişti.

Fuzeyl Mahdum, kuvvetleriyle Karatekin'e giderken, Lakayların toplu taarruzuna uğramıştı. İbrahim Lakay, Rus kuvvetlerine, Paşaya gelebilecek yardımların yerlerini haber vermiş, onlar da bütün geçitleri tıkamışlardı. Abdürresul Beyin getirdiği haberleri Enver Paşa, büyük bir sükûnetle dinledi. Kendisinde, büyük işlere karar vermiş bir insanın sükûnu vardı. Yakın arkadaşlarını topladı ve onlara vaziyetin ciddîliğini anlattı. Dedi ki:

«— Durum aydınlanmıştır. Artık, büyük kuvvetlere ihtiyacımız yoktur. Rus kuvvetleri henüz dört çevremizi tamamen kuşatmadan, emrimdeki kuvvetler arasında, geldikleri yerlere dönerek orada çete harbi yapabilecek olanların ayrılmasını muvafık buluyorum. Bu civanmerd ve kahraman yiğitleri burada, bire karşı belki elli nisbetiyle ve ellerinde en mükemmel malzeme ile taarruza kalkan kudurmuş insanlara kırdırmak akıl kârı değildir. Ben ve arkadaşlarım kalacağız.. Bu fikrimi kabul ederseniz, daha etrafımız kuşatılmadan tatbik edelim..»

Paşanın sesi titriyordu... Bu hassasiyet, hayatı için duyduğu endişeden değildi. Türkistanın istiklâl mücadelesinin başta iç ihanetler olarak aldığı şekildendi. Yanında olanlar, mücadelecinin istırabının sebeplerini çok iyi anlamışlardı. Yoksa Paşa için hâlâ mücadeleyi terketmek imkânı tamamen mevcuttu. Muhittin Bey hâtıratında diyor ki: «— Fakat hiç kimse bunu né düşündü ne de düşünmüş olsa bile söyliyebildi. Hepimiz, Ana Vatanın istiklâli uğruna kanımızı mezretmiştik. Hâlâ hayatta olanlar, bu neticeyi aldıkları tedbirlere değil, tesadüflere ve talihe borçludurlar. Bu netice minnettar olmıya değer mi, değmez mi, ayrı mevzudur.»

SON BAYRAM NAMAZI

Paşanın fikri, yakınları arasında ve onun gıyabında münakaşası ediliyor. Enver Paşa, onları kararlarında serbest bırakmak için odasına çekilmiştir. Teklifi görüşenler düşünüyorlar ki, Türkistanın istiklâl dâvası, sadece kendilerinin ve hattâ nesillerinin mevzuu değildir. Bu, tarih kadar eski bir milletin öz dâvasıdır. Onun ateşini ruhlarında duymuş olan insanlar, vatanın mümkün olduğu kadar her tarafına dağılmalı ve başlanan mücadeleye şevkle devam etmelidirler. Paşa doğru düşünüyor..

Onlar, kararlarını Paşaya bildirecekleri ânda Belcivan kumandanı Devletmend Bey, Semiz Özbeklerinin reisi Aşûr Bey, Moğol Kataganlarının reisi İşan Paşa, Karluk Türklerinin başbuğu Danyal Bey olarak geldi, ve, Paşayı ertesi günü başlıyan Kurban Bayra-

mı namazını beraber kılmak üzere, Havalin dağı eteklerindeki karargâhına davet etti. 1922 yılı ağustosun üçüncü perşembe günü idi ve ertesi gün de bayramdı..

Paşa, bir ön sezi ile beraberine, en yakınlarını aldı, ve, Devletmend Beyin karargâhına varıldı.. Devletmend Bey, doğup büyüdüğü topraklardan ve ailesinden ve bayram da ayrı bulunan Paşa'yı, Türklüğe hâs civanmerdlikle karşılamak için elinden geleni yapmıştı. Bütün civardan gelen binlerce halk, Paşayı şevkle karşıladılar. Yaşlı ağaçların gölgesine oturuldu. Çaylar içilirken, Paşaya, Kâbil'de Hacı Sami vasıtasıyla gelmiş olan ailesinden bir mektup ve bir fotoğrafı getiren ulak erişti. Bu hâdise, Paşanın maneviyatı üzerinde derin bir tesir yaptı.. Binlerce insanın beraber kıldığı bu namazın Enver Paşanın son bayram namazı olacağı nereden bilinebilirdi?

Namazdan sonra Devletmend Bey, Türk geleneklerinin yaşıyanlarından olarak, Hanlara ve Başbuğlarda, emrindeki insanlar tarafından bayramlarda verilen (tartuğ = hediye) leri takdim etti.. Bunlar arasında altın ve gümüş işlemeli, sanatkârane hazırlanmış bir cübbe ile sarık da vardı. Yemekler yenildi, Türk âdeti gereğince kımızlar içildi ve akşam karanlığı basıncaya kadar, Paşa, Devletmend Beyin karargâhında kaldı.. Burada da vaziyet hep birlikte gözden geçirildi. O akşam, Türkistanın muhtelif yerlerinden gelerek Paşanın emrinde toplanmış olan mücadelecilerin, başlarında başbuğları geldikleri yerlerde, mücadelelerine devam etmek üzere gitmeleri kararı tensib edildi.. Gece karanlığından istifade eden bir çok oymaklar, istemiyerek ve ağlıyarak Paşadan ayrıldılar. Enver Paşa,

kendilerini teselli ediyor, kalblerinde kurtuluş ateşini daima muhafaza etmelerini, çocuklarına bu ümidi en değerli miras olarak bırakmalarını, Türk milleti gibi büyük bir insan topluluğunun ebediyen Moskof esaretinde kalmıyacağını anlatıyordu.

Paşa çok geç vakit, Abdere'deki karargâhına döndü. Yorgun ve mahzundu. Vaktin çok geç olmasına rağmen, yanındaki genç zabitler kendisini bırakmadılar. Paşanın mütevazı odasında oturdular.. Kumandan onlara, neşeli gözükmiye çalışarak dedi ki:

«— Sizler bana bayram dolayısiyle yarlık verdiniz.. Fakat benim sizlere verecek mukabil hediyelerim yok.. İsterseniz, gönlünüzden geçenleri yazınız, bunları imzalıyayım.. Belki bir hâtıra olur.»

Genç zabitler, içlerinde hiç birisi bu yazılacak satırların Enver Paşanın son yazısı olacağını bir lâhza düşünmeden Danyal Beyin ve Kâtib Ömer Efendinin etrafına toplandılar. Paşa, onların şahsı için gösterdikleri bu derin ve sarsılmaz sevgiyi gözleri yaşararak dudaklarında mahzun bir tebessümle takip ediyordu. Yazılanları teker teker imzaladı ve eliyle sahiblerine dağıttı.

Şafak söküyordu..

Yanındakilere müsaade etti ve onlara istirahat etmelerini, iki üç saat sonra askerin bayramını tebrik edeceğini ve vakit kaybetmeden hareket edileceğini bildirdi. Yanında sadece, muhtelif bölgelerde yapılan teşkilât hazırlıklarından yeni dönmüş olan İsmail Hakkı Beyi alıkoydu: «— Yorgunsunuz amma, sizinle biraz görüşelim..» dedi.

«— DÖNÜM NOKTASINA GELDİK..»

Paşa, yanında İsmail Hakkı Bey, Abıdere karargâhından ayrılmak için son hazırlıklarını yapıyor. Harita üzerinde, Külâb'dan ayrıldıktan sonra takib edilecek yolu işaret ediyor. Bu yol, Kaşkuderya, Fergane ve Zerefşan sahaları arasında dolaşmaktadır. Bu çevrede Basmacıların daha kuvvetli mukavemeti var. Yere serdiği büyük harita üzerine eğilmiş, işaret ettiği şehir isimlerini, not defterine kaydediyor. İsmail Hakkı Bey diyor ki:

«— Paşa çok düşünceli ve ciddî idi. Sabaha kadar hiç uyumadığı halde asla yorgun gözükmüyordu. Bu hazırlığı yarıda bırakarak abdest aldı ve sabah namazını kıldı. Karargâhta sabah hazırlığı da başlamış, şafak sökmüştü. Bütün zatî eşyası bir bavulun içinde olan Paşa, kendisine Efganistandan gönderilmiş olan altunları da burada bulundururdu. Paraya hiç bir zaman kıymet vermediğini bilmekle beraber, bu altunları daha emin bir yerde bulundurmamıza müsaadesini istediğimiz zaman, gülmüş, bizim için birer mermi değeri bile yok.. demişti. Onları çıkardı, ikişer üçer kâğıtlara sarmıya başladı, bana da yardım etmemi söyledi. Anladım ki, askere bayram harçlığı dağıtacaktı. Bir zamanlar, milyonluk ordulara kumanda etmiş olan bu kudretli askerin şu bayram gününde meşguliyeti, ne kadar hazindi.. Paşanın kendi zihninde bir muhasebe yaptığına şüphe yoktu. Nitekim, bir taraftan askere dağıtacağı harçlıkları kâğıtlara sararken öte taraftan da benden, teşkilât için gezdiğim yerlerdeki haleti ruhiyeyi öğrendi. Kanaatımı açıkça söyledim. Dedim ki:

«— Paşam... Eğer, Emircilerin tahrikatı ve Türk-

ler arasına sızan Bolşevik unsurlar bertaraf edilebilirse, malzeme temin etmek şartiyle, Rusların kolaylıkla ihtilâli bastırmalarına imkân yoktur. Bolşeviklerin hakikî maksadını bilmiyen bazı saf unsurlar, mâhirâne propaganda neticesinde bu hareketin memlekete hürriyet getireceğine inanmışlardır. Şimdi bunlar yavaş yavaş hakikati anlıyorlar. Emîrciler arasında da, Emîr'in sakat idaresinin Rusları memleketin başına musallat ettiğini idrâk edenler çoğalıyor. Fakat bu anlayışın umumîleşmesi zaman meselesi... Daha sonra, mücahitlerin elindeki silâh ve vasıtalar çok gayrıkâfi... Halbuki Ruslar en son sistem silâhları, insafsızca kullanıyorlar. Bütün bu sebepler, meselenin güçlüğünü ortaya koyuyor. Fakat, Türklerin, hangi oymak mensubu olursa olsun, Moskoflardan kurtulmak için en ufak imkânlardan nasıl mükemmel şekilde istifade ettikleri de malûm.. Bendenizin kanaatım odur ki, bugünkü mücadele ademi muvaffakıyete uğrasa bile, halkın ruhuna aşılanmış olan hürriyet ateşi kolayca söndürülmiyecektir.»

Paşa, bu son sözüm üzerine yüzüme dikkatle baktı:

«— Ben bu topraklara gelirken daha çok bunu düşünüyordum, dedi, demek ki Cenabıhak gayeme kavuşturdu. Dönüm noktasına geldik. Bundan sonraki neticelerle gelecek nesillerin ruhunda istiklâl ateşini söndürmiyecek hâtıralar bırakabilirsem borcumu öderim.»

Enver Paşa bu haliyle, Malazgirt muharebesinden evvel, beyazlar giyüb atının kuyruğunu bağlıyan ve «Şehit olursam beni bu halimle gömünüz..» diyen Selçuk imparatoru Alp Arslanı ne kadar çok andırıyordu..

MÜSTAKİL TÜRKİSTANIN MUKADDES DİYETİ: ENVER PAŞANIN ŞEHİT KANI...

Paşa, İsmail Hakkı Beye, askerin karargâhın mütevazı meydanında toplanmasını emretti: Bayramlarını tebrik edecek, harçlıklarını dağıtacaktı.

Masasının önündeki ceb aynasıyla yüzüne baktı: Kırlaşmıya başlamış olan sakalı, on aydır Türkistanın sert kara iklimiyle esmerleşmiş cildi, başındaki Karagöl kuzu derisinden Buhara kalpağı ile olduğundan daha yaşlı gözüküyordu. Halbuki kırk bir yaşındaydı. Üç kıtada toprakları olan koskoca Osmanlı İmparatorluğunun kaderini eline aldığı zaman, şahsı için yapılan en büyük tenkid yaşının gençliği idi. Aradan geçen sekiz yıl, ne büyük hâdiseler yaratmıştı...

Paşa atına binmek üzere dışarı çıktığı ânda, arkası arkasına üç silâh atıldı.. Bu, düşmanın beklenilmiyen bir taarruzunu haber vermek için teşkil edilen ileri karakolların ikaz parolası idi.. Paşa, bir ân bile tereddüt etmedi. Ne düşündü, bilinemez... Atına, çevik bir hareketle sıçradı. Silâh sesini duyarak yanına koşan, yirmi beş kadar yiğitle, düşmanın yaklaşmakta olduğu bildirilen tarafa doğru dört nala uçmıya başladı.

Arkasındakiler kendisine güç yetişebiliyorlar...

Vadinin ortasına doğru gelmişlerdi ki, karşıda, yaygın vaziyette ve mitralyözlerle takviye edilmiş Rus kuvvetlerinin çıktığı görüldü.. Bu kuvvetler, hiç de, mutad baskınları yapan müfrezelere benzemiyorlardı. Diğer istikametlerden de düşmanın süvarî ve piyade olarak Abdereye yaklaştığı görüldü. Paşa, üç istikametten birden sarıldığını anladı. İstese, sür'atle ge-

ri dönebilir, aslî kuvvetlere, pek yakın olan Belcivanda, Devletmend Beyin kuvvetiyle birleşebilirdi.

O taraftan da silâh sesleri gelmiye başlamıştı. Demek ki düşman, umumî taarruzuna başlamıştı. Moskoflar, Müslüman inanışlarını çok iyi bildiklerinden, Bayram sabahını seçmişlerdi. Bütün gayeleri, hasımlarını gafil avlamaktı. Rus kuvvetleri, ardı arkası gelmeden vadiye iniyor, mitralyözler durmadan ateş ediyordu. Etrafı kesif bir duman kaplamıştı.

Paşa, tereddütsüzce bağırdı:

«— İleri yiğitler.. İleri..»

Paşanın karargâhındaki bütün kuvvetler, onun düşman içine yalın kılınç daldığını görünce, bulundukları yerden savaşa katılmışlardı. Paşanın yanında Sivaslı Hüseyin Çavuş, Kazanlı Kerîm, Kazak İşmorat, Efganlı Sais, Kazak Raif vardı. En öndeki mitralyözleri kullanan grubun içine dalan Paşa, kendi kılıncıyla dört Rus'u öldürmüştü. İnanılmaz celâdetle üzerlerine atılan bu ölüme gözünü kırpmadan giden mücahitlerin savleti karşısında, düşmanın ön safı darmadağın oldu. Ruslar, her taraftan ricate başlamışlardı. Ön safı teşki edenlerin gerilemesi, umumî bir panik yaratmıştı. Paşanın gür sesi duyuldu:

«— Asker... Hücum.. Kılınçları çek...»

Sabah güneşinin ilk ışıkları altında Türk ve Moskof kılınçları bir daha çatışıyor.. Düşman yine çok, yine en modern silâhlara sahib.. Fakat Türk kılıncı yaman.. Danyal, Faruk, Halil, Nafi İsmail Hakkı, Nafiz, Muhittin, Mustafa Şahkulu Beyler, emirlerindeki kuvvetlerle ateş hattına girmişlerdi. Herkes, Paşaya yaklaşmıya uğraşıyor.. Ne mümkün?.. İşte O, ellerini havaya kaldırarak teslim olan Rus mitralyözlerinin başındaki düşman askerlerine kılınçıyla vadiyi göstere-

rek, kaçan düşmanı kovalıyor. Moskof generali Budenko'nun, daha Taşkend'de geldiği gün «— Enver Paşa, ihtilâli bastırılmıştır..» diyecek kadar nefis emniyeti duyduğu hareket, yine, Paşanın celâdet ve kahramanlığıyla iflâs ve tekzib edilmek ânı gelmişti ki, Türkistanın en büyük talihsizliği ve bedbahtlığı vukua geldi.. Bolşevik kumandanının, ileri kıtaların yüz geri kaçtığını görerek, geriden sevkettiği táze kuvvetlerin savaşın cereyan ettiği vadiye hâkim mevkie kurduğu seri ateşli makineli tüfekler yaylıma başladılar. Bunlar, kendi kıtalarının da biçilmesine bakmıyorlar, kuvvetlerinin tahminlerinden daha az olduğunu anladıkları Paşayı hiç olmazsa ric'ate mecbur etmek istiyorlardı.

Düşman, makineli tüfeklerinin ateşini, kendi saflarında en büyük gediklerin açıldığı noktalara teksif etmişti. Paşa da, yalın kılınç bu gediğin içine dalmış, durmadan Moskof biçiyordu. İşte bu sırada «ALLAH!..» diye bir ses duyuldu: Enver Paşa, tam kalbine isabet eden kurşunla atından yere yıkıldı.

Paşanın tam yanı başında olan Sıvaslı Çerkes Hüseyin Çavuş, bir insanın diğer bir insana bağlanabilmesinin en son tecellileri içinde bağlandığı Paşanın şehadetini görünce gayri şuuru bir hareketle atının başını geri çeviriyor ve haykırıyor:

«— Paşa şehit oldu.. Paşa şehit oldu..»

DEVLETMEND BEY PAŞAYI TAKİB EDİYOR..

Bu kara haber, bütün savaş meydanını dolaşıyor. Mücahitler arasında bir tarafta ümitsizlik, diğer tarafta bu ümitsizliğin verdiği insan üstü kudretle dişe-

manın üzerine atılma sahnesi başlıyor. Moskof makineli tüfeklerinin fasılasız ateşine rağmen, Paşanın naaşının yanına varmak istiyenler, etrafı durmadan tarıyan kurşunların isabetiyle yere yıkılıyorlar. Fakat düşman da artık ilerliyemiyor. Bir süvarinin kendisine eriştirdiği kara haberi duyan Devletmend Bey, çılgına dönüyor.. Etrafında serdengeçti yiğitler, intikam, intikam avazeleriyle Bolşevik saflarına dalıyorlar. Fakat kahrolasıların ardı arkası gelmiyor ki.. Etraflarında Rus cesedlerinden açtıkları boşluk, arkadan sel gibi akan Moskof sürüleriyle dolduruluyor. Hain düşman, muhakkak netice almak kararındadır... İşte bu sırada, Enver Paşanın Türkistanda millî ihtilâl bayrağını eline aldığı ândan itibaren onun emrinden ve izinden ayrılmıyan o yiğit Devletmend Bey de, alnından vuruluyor.. O da, Paşa gibi «ALLAH» diyor ve uğrunda can verdiği vatan topraklarına düşüyor..

Devletmend Beyin şehadetiyle, mücadele saflarımız biraz daha gerilemiştir.. Bolşevikler, mücahitlerimiz geriledikçe, makineli mevzilerini ileriye alıyorlar. Fakat, Paşanın ve Devletmend Beyin şehadetini duyan halk, ellerine ne geçtiyse savaş meydanına doğru şuurlarını kaybetmiş bir halde savlete başlayınca, Ruslar, geri çekilmiye başlıyorlar.

Geride kalan kuvvetimiz, Çegen tepesinin ardında toplanıyor.. Burası, Rusların ateşinden nisbeten mahfuzdur. Fakat düşman, yine aşırtma suretiyle ateşe devam ediyor ve bu suretle yeni bir hücuma mâni olmak istiyor. Kader, Enver Paşaya ait canlı bir hâtıra bırakmak istemiyormuş gibi, bu serseri kurşunlardan bir tanesi, Paşayı son aylarda üstünde taşıyan ve şehit olduğu zaman, başı boş kalıp dolaşan Derviş isimli atına tesadüf ediyor, o da ölüyor..

TÜRK BAYRAĞINA SARILI ENVER PAŞA'NIN ŞEHİT NAAŞI.

Geride hayatta kalanların tek endişesi, Paşa'nın ve Devletmend Beyin şehit naaşlarını düşmanın elinden kurtarmaktı. Onun için geceyi beklediler. Endişeleri, düşmanın Paşa'nın ölüsünü tanıyarak beraberlerinde alıp gitmeleri idi. Bu acı ihtimali mümkün olduğu kadar bertaraf eden hâdise de, Paşa'nın şehit düştüğü yerde, Türk ve Rus ölüleri bulunması idi.

Gece ile beraber, düşman da, daha fazla kalmaya cesaret edememiş, Baysun istikametinde çekilmiş, gitmişti. Mücahitler, sabah şafakla beraber savaş meydanına girdiler ve heyecanla Paşa'nın mübarek naaşını aramıya başladılar. Oh... Allah'a çok şükür ki, kader, hiç olmazsa bu lûtfu esirgemedi: Paşa'nın naaşı, sağ kolu üzerine düşmüş vaziyette ve iki şehit mücahit arasında yatıyordu... Devletmend Bey de, biraz ötesinde ebedî, fakat şerefli ve unutulmaz uykusunda idi.

Şimdi, mücahitler arasında olan ve, yüksek tahsil görmüş, bir kaç dilen, sonuna kadar hürriyet dâvasına bağlı kalmış Mustafa Şahkulu'nu dinliyelim:

«— Paşanın mübarek naaşını gözyaşlarımız içinde alarak son karargâh olan Abudereye getirdik. İlk iş olarak, Devletmend Bey'den boş kalan Belcivan kumandanlığına, oğlu, kendisi gibi özge yiğit Abdülkadir Bey geçti. Paşa'nın da yerine, Hacı Sami gelinceye kadar Danyal Bey'in işlere bakması kararlaştı. Enver Paşa'nın şehadetini duyan bütün civar Türkleri, saçlarını başlarını yolarak toplanıyorlardı. Kurban Bayramının ikinci günü idi. 5 Ağustos 1922 Cumartesi günü... Paşanın şehadetine inanmıyanlar geliyorlar, naaşın üstüne örttüğümüz ve onun hayatında bir

ân yanından ayırmadığı Türk bayrağını kaldırıyorlar, müsterih ve mütebessim ebedî uykusuna dalmış bu aziz ölünün elini ayağını öpüyorlar. «— Muy mubarek... Muy mubarek...» feryatlarıyla afakı inletiyorlardı. Bir çok ihtiyatlar, yalvararak Paşa'nın sakalından bir kıl istiyorlar, onu en değerli çevrelerine sararak kalblerinin üstüne koyuyorlardı. Asgarî otuz bin kişi toplanmıştı. Belcivan boşalmış gibiydi, herkes Çeğen'e gelmişti. Hafızların tekbir sesleri, yüksek sesle Kuranı Kerîm tilâveti, halkın feryatlarına karışıyordu. Ben bu kadar ölü gördüm.. Hiç birisi Enver Paşa'nın ebedî uykusu gibi müsterih ve huzurlu değildi. Sanırdınız ki, nerede ise gözlerini açacak ve size gülümsiyecek... Faruk Bey, bir taraftan gözlerinden akan yaşı tutamıyarak, ceb defterinde kayıtlı olan Paşa'nın doğum günü kaydını bulmuş, yaşını hesap ediyordu. Hıçkırarak dedi ki:

«— 1881 senesi on dört haziranı... Daha kırk bir yaşını doldurmamıştı.»

Ağlamıyan yoktu...

Paşa'nın yanına o kahraman Devletmend Bey'i gömdük. Bir çokları çevreden büyük taşlar getirip hemen etrafını çevirmek istediler. Biz buna hiç lüzum görmedik. Enver Paşa hangi oymaktan olursa olsun, nerede yaşarsa yaşasın, bütün Türklüğün kalbine gömülü idi. Biz inanıyorduk ki, Ruslar buraları ele geçirmiş olsalar dahi, bu nesil ve bundan sonrakiler, Enver Paşa'nın kahramanlığını, celâdetini, idealistliğini bir masal gibi dinleyeceklerdir. Onun, Türkistan topraklarında ölmesi, çok büyük bir şeydi. Bunu, istiklâl mücadelesi yapan bir milletin muhtaç olduğu mânevî kudretin mânasını anlamıyanlar takdir edemezler. Nitekim, bugün de, yarın da, bütün Türkistanda analar, neden bolşevik boyunduruğu altında

inlediklerini gece karanlıklarında yavaş sesle soran yavrularına, Enver Paşa'nın destanını fısıldamaktadırlar. Ana Vatanda Enver Paşa konuşuldukça, istiklâl ümidi sönmüyor. Ruslar, birkaç defa onun mezarını açıp, içindeki kemikleri almak ve başka yere, bilinmez yerlere götürerek unutturmak istediler. Fakat, bu ânda milyonları Sibiryaya sürmekten, yakmaktan, öldürmekten, makineli tüfek ateşine tutmaktan çekinmiyen bolşevik zâlimleri, Enver Paşa'nın kabrine dokunmaya cesaret edemediler. Hâlâ da el süremiyorlar...»

«— PAŞAYI TAKİP EDECEĞİMİZE ALLAHIMIZ, BAYRAĞIMIZ, NAMUSUMUZ ÜZERİNE YEMİN EDERİZ...»

Mustafa Şahkulu'yu dinlemiye devam edelim: «— Paşa'nın şehadeti haberini, Efganistanda, mücadeleye malzeme ve kuvvet teminine çalışan Hacı Sami ve Buhara Cumhurreisi Osman Hoca'ya vakit kaybetmeden bildirdik ve hemen gelmelerini istedik. Artık biz de, varılacak karara intizar etmek üzere, Karatekin'e, Enver Paşa'nın çok sevdiği Fuzeyl Mahdum'un yanına gitmiye karar verdik. Babası şehit Devletmend Bey'in yerine geçen Abdülkadir Bey, kuvvetlerini alarak Belcivan'a hareket etti. İlk verilen karara göre, mücadeleye asla fasıla verilmiyecekti. Kahramanlığı ile bütün Türkistanda hayret uyandıran ve sonunda, Hacı Sami'nin mücadele devresinde -çok rica ederim bu rakamı mübalağa sanmayınız...- elli altı Rus öldürdükten sonra şehit düşen ve Hacı Sami tarafından Enver Paşa'nın yanına gömülen Faruk Bey, bizler Karatekin yolundayken hepimize hitap ederek dedi ki:

«— Arkadaşlar... Aziz Paşa'mızın nasıl kahramanca şehit olduğunu gördünüz. Şimdi bize düşen bir namus borcu var. O da, onun açtığı mücadele yolunda ölünceye kadar savaşmak... Şimdi içimizden bir çokları, evvelce vazife aldıkları yerlere gitmek için ayrılacaklardır. Ben şunu teklif ediyorum: Hepimiz, Paşa'yı takip edeceğimize Allahımız, bayrağımız, namusumuz üzerine yemin edelim...»

Faruk Bey'in bu teklifini hepimiz gözlerimiz yaşlı olarak kabul ettik. Yemin ettik... Bundan sonra, Paşa'nın muhtelif mücadele mıntıkalarına leşkerbaşı yaptığı kumandanlar, kuvvetlerini beraber alarak başlanılmış olan mücadeleye devam etmek üzere ayrıldılar. Kumandan Toksaba, Aşur, Paşahan ve Abdülkayyum Beyler, kendi bölgelerine hareket ettiler. Düşmana, Paşa'nın şehadetinin mânevîyatımızı kırdığını değil, bilâkis intikamını almak cehdimizi kuvvetlendirdiğini isbat niyetinde idik. Kumandanlar kendi mıntıkalarına hareket ettikten sonra, Danyal, Nafi, Abdullah, Nafiz, İsmail Hakkı, Faruk, Muhittin Beylerle ben ve diğer arkadaşlar, Karatekin mıntıkasının vilâyet merkezi olan Görm şehrine hareket ettik. Burada bizi, Karatekin kumandanı, Fuzely Mahdum karşıladı... Bunca çetin mücadeleler geçirmiş olan bu yiğit adam, Paşa'nın şehadetine hâlâ inanmak istemiyor, hepimizi ayrı ayrı bağrına basıyor, anlatın bana, nasıl oldu, nasıl olabilir, diyordu... O da, yeminimizi tekrarladı. Hepi beraber, ikametimiz için tahsis edilen eki Hükûmet konağında durumu tekrar gözden geçirdik. Biliyorduk ki, Paşa'nın şehadetini haber alan Hacı Sami, dakika fevt etmeden gelecek ve mücadele bayrağını eline alacaktır.

Halil Bey'le Muhittin Bey'i, Paşa'nın şahsî eşyasını teslim etmek ve şehadetiyle son vak'alar hak-

kında izahat vermek üzere, en kısa yoldan Hacı Sami Bey'e ve Osman Hoca'ya gönderdik. Sonra öğrendik ki, Paşa'nın tabancası, o zaman Efgan Harbiye Nazırı olan ve Paşa'ya büyük hürmeti bulunan Nadir Han'a takdim edilmiştir. Sultan adındaki atı da, Miralay Ali Riza Bey'e verilmiştir. Hacı Sami Bey, Paşa'nın zatî eşyalarını, yâveri, Bartınlı Muhittin, Halil ve Mirza Muhittin Beylerle ailesine verilmek üzere İstanbula gönderttı.

Biz, Fuzeyl Mahdum Bey'in yanında Karatekin'de, iken, bütün Türkistan'dan, tâ Ofa'dan ve Yedisu'dan heyetler geliyor, başsağlığı diliyor, fakat bir taraftan taziyet ederken bir taraftan da, Enver Paşa'nın intikamını almıya yemin ediyorlardı. Gelen heyetlerin arasında Göktürkler'in ve Moğol'ların hey'etleri de vardı. Moğollar, kendi töreleri gereğince, hayat mukabili bir yemin yaptıkları zamanki gibi, kıl kemendlerini boyunlarına asmışlardı.»

SÖR HANRİ DEVİS'İN RAPORU

Enver Paşa'nın ölümü bütün cihanda, derin bir akis yaptı... Devletler, bu şehadeti kendi görüşlerine göre tefsir ettiler. İngiliz'ler, Paşa'nın hareketlerini büyük bir dikkatle takip ediyorlardı. Hattâ Hindistanda bazı ihtiyat tedbirleri de almışlardı. Cemal Paşa'nın Efganistandaki faaliyetini, İngilterenin aleyhine telâkki ederek Efgan hükümeti nezdinde protesto etmiş olan Sör Hanri Devis, Enver Paşa'nın şehadeti için hükümetine gönderdiği raporda şunları kaydetmektedir:

«— Enver Paşa, ismi etrafında senelerden beri yapılmış olan geniş propaganda ve müsbet, menfi te-

lâkkilerle, Türkistanda mücadelesine devam etmiş olabilseydi, Rusların büyük güçlükler karşısında kalacaklarına hiç şüphe yoktu. Enver Paşa, harb meydanlarında ölmesiyle, Türklere aşılamak istediği istiklâl fikrinin devamını temin etmiştir. Enver Paşa'yı bertaraf etmek için Bolşevik idarecilerinin giriştiği hareket tarzı, Çarlık Rusyasından farklı olmamıştır. Bu tarz, ihtilâlcileri koruyan köylerin ve kasabaların bütün sekenesi ile beraber imhası ve sivillerin öldürülmesi, kalanların da yerlerinden sürülerek Rusya içine tehcir edilmesi şeklinde vukua gelmiştir. Bolşeviklerin hareket tarzı, Rusyadaki inkilâptan kendileri için müsbet ve hayırlı neticeler ümid eden ve Bolşevik idealine kapılanlar için acı hayal sükûtları tevlit etmiş ve bu suretle de, Bolşevikliğin Türkistanda yayılması ihtimali kalmamıştır. Mevsuk haberler anlatmaktadır ki, bütün Türkistan'da Bolşevik temayüllü kimseler, halk nazarında, Ruslardan daha menfur addedilmektedir.

Enver Paşa'nın şahadetiyle, Pan-İslâmizm en kuvvetli müdafi ve şahsiyetlerinden birisini kaybetmiştir. Fakat buna mukabil, Pan-Türkizm ve Turanizm milyonlarca insanın kalbine şehamet ve kahramanlık misali veren bir örnekle nakşedilmiş bulunmaktadır. Enver Paşa'nın şehadet haberi Kâbile geldiği zaman, Kral Emanullah Han ağlamıştır ve matem ilân etmiştir. Enver Paşa ile beraber mücadele edenler arasında en kuvvetli addedilen bir kaç şahsiyet, halen Efganistanda bulunmakta ve Türkistan ihtilâline en yakın sempatiyi izhar eden Kral Emanullah ve Harbiye Nazırı Nadir Han'ın misafiri olarak her türlü itibara mazhar olmaktadırlar. Bunlar, Hacı Sami Bey ve Buhara Cumhuriyeti Reisi Osman Hoca'dır. Enver Paşa ile müşterek mücadele eden ve onun emri altında

olan millî kuvvetler, başbuğlarının idaresinde mıntıkalarına gitmişlerse de hepsi mücadeleye hazır vaziyettedir. Burada hâkim olan kanaata göre, Hacı Sami Bey ve Osman Hoca, Enver Paşa'nın eserine devam etmek üzere Türkistana geçeceklerdir. Rus Sefareti, bu harekete mani olmak için Efgan Hükûmeti nezdinde kuvvetli teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüslerden sonuncusunun tehditkâr bir mahiyet arzettiği de bildirilmektedir.»

ENVER PAŞA'NIN ŞEHADETİ VE TÜRKİYE

Enver Paşa, Ana vatanda istiklâl mücadelesi yaparken Anadolu Türkleri de, Garb Türklerinin müstesna talii kahraman Mustafa Kemal'in önderliği altında istiklâl mücadelesi yapıyorlardı...

Enver Paşa şehit olduğu sırada, Anadolu Türkleri, müstevliyi vatanın «harimi ismetinde» boğmak hazırlığında idiler. Nitekim, Enver Paşa'nın şehadetinden 22 gün sonra, Büyük Millet Meclisi Orduları büyük taarruza başlıyorlardı. Türklüğün kaderinin iki öz kaynağında gösterdiği bu yakınlık sadece tesadüf müdür?

Bolşevikler, Enver Paşa'nın şehadetinin şeklini ve mücadelelerini, Anadolu Türklerinden gizlemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Nitekim Enver Paşa'nın Türkistan'da, Bolşeviklerle iş birliği yaptığı haberleri işae edilmiş, Enver Paşa'nın Hindistanı gizlice geçerek orada Hilâfet tesisi hazırlıklarıyla uğraştığı uydurulmuş, binbir şayia çıkarılmıştı. Enver Paşa şehit olduğu zaman ise, bir Buharalının kendisini öldürdüğü ve başını Ruslara teslim ettiği haberi yapılmıştı.

Enver Paşa'nın şehadeti hakkında - nisbeten doğru bir haberi, 14 Teşrinsani 1922 tarihli Tevhidi Efkâr gazetesi vermişti. Klişesini aynen verdiğimiz bu haber şuydu:

«— Kahirede münteşir El-Ahbar refikimize Kâbil muhabiri mahsusu Bedran Bey, 1 Teşrinievvel tarihiyle yazdığı bir mektupta Envêr Paşa'nın sureti katlini berveçhi âti zikretmektedir:

«Son günlerde vukubulan en mühim hâdise Türkistan Başkumandanı Enver Paşanın geçen îd-i adhada (Kurban• Bayramında) Bolşeviklerin hücumuna maruz kalarak harb ede ede vazife başında şehit olduğunu, bazıları da bir Buharalının Enver Paşa'yı öldürdüğünü beyan etmektedirler. Kâbildeki Türk sefaretinin teyit ettiği haber birinci rivayettir.

Enver Paşanın ölümü üzerine Türkistandaki İslâm teşkilâtının duçarı zaaf olacağı zannedilirse de hakikat böyle değildir. Enver Paşaya halef olacak bir

انور پاشانك وفاتی

حقنده‌كی خبرلر تأیید ایتمكده‌در

انور پاشا ناصل قتل ایدلمش؟

قاهره‌ده منتشر (الاخبار) رفیقمزه كابل مخبر مخصوصی (بدران) بك ۱ تشرین اول تاریخیله یازدیغی بر مكتوبده انور پاشانك صورت قتلنی بر وجه آتی روایت ایتمكده‌در:

«صوڭ كونلرده وقوع بولان اڭ مهم حادثه توركستان باش قوماندانی انور پاشانك قتلیدر. موی الیهك كیفیت قتلی حقنده اختلاف واردر. بعضیلری انور پاشانك عید اضحیده بولشه‌ویكلرك هجومنه معروض اوله‌رق حرب ایده ایده وظیفه باشنده شهید اولدیغنی، بعضیلری ده بر بخارالینك انور پاشایی اولدردیكنی بیان ایتمكده‌در. كابلده‌كی تورك سفارتنك تأیید ایتدیكی خبر برنجی روایتدر.

انور پاشانك اولومی اوزرینه توركستانده‌كی اسلام تشكیلاتنك دوچار ضعف اوله‌جغی ظن ایدیلیرسه‌ده حقیقت بویله دكلدر. انور پاشایه خلف اوله‌جق برچوق مهم شخصیتلر واردر. بونلر میاننده ابراهیم بك، شیر محمد بك وسائره‌یی ذكر ایده‌بیلیرز. بالخاصه سامی بك افغانستان، چین [illegible] افكار اسلامیه‌یی اون سنه‌دنبری [illegible] چالیشمش بهادر بر تورك ضابطیدر. انور پاشانك وكیلی ایدی. شمدی‌ده توركستان باش قوماندانلغنی [illegible]. انور پاشانك شهادتی توركستانلیلرك غیرت و حمیتلرینی تقویه ایتمشدر.»

Tevhidi Efkâr Gazetesi
14 Teşrinisani 1922

çok mühim şahsiyetler vardır ki, bunlar meyanında İbrahim Bey, Şîr Mehmet Bey ve, Sami Bey'i zikredebiliriz. Bilhassa Sami Bey, Efganistan, Çin, Japonya'da Efkârı İslâmiyeyi on seneden beri neşre çalışmış bahadır bir Türk zabitidir. Enver Paşa'nın vekili idi. Şimdi de Türkistan Başkumandanlığının müsteşarıdır. Enver Paşa'nın şehadeti Türkistanlıların hamiyet ve hamasetini takviye etmiştir.»

Daha sonra Enver Paşa'nın ne şekilde mücadele ettiği anlaşıldı ve bütün memlekette derin bir teessür uyandı. Fakat çeşitli sebeplerle, Enver Paşa'nın Türkistandaki mücadelesinin içyüzü meçhul kaldı. Bilinmiyen bir çok tarafların hâlâ mevcut olduğu bir tarih hakikatidir.

EMANULLAH HAN, YARDIM ANDI VERİYOR

Efgan Devleti ve milleti, hudut birliği olan Şarkî Buhara'daki hâdiselerle yakından alâkadardı. Şarkî Buhara Basmacıları, Efgan hükümetinden daima yardım görüyorlardı. Enver Paşa Türkistana gelerek mücadeleyi eline aldığı zaman bu alâka çok genişledi ve Efgan Hükümeti Enver Paşa'nın şahsında büyük neticeler ümid etmeye başladı. Bu yardım hareketini, kendisi de münevver, Avrupa görmüş bir şahsiyet olan Emanullah Han ve Harbiye Nazırı Nadir Han temsil ediyorlardı.

Enver Paşa, Bolşeviklerle mücadele için bilhassa lüzumlu olan malzemeyi temin etmeleri için, şahsen Efganistana gitmek istemiş, fakat Buharada gördüğü derin ve samimî alâkayı hayal kırıklığına uğratan endişeyle, çok değer verdiği bu vazifeye, vekili sıfatıyla Hacı Sami Bey'i memur etmişti. Hacı Sami Bey

TÜRKİSTAN

Mikyas: 1:7500000

(1) Sarhan Nehri (2) Kafirnihan N. (3) Vahş N.

Haritayı hazırlayan: Muharrem Feyzi Togay

de, beraberinde Buhara Cumhurreisi Osman Hoca ve Harbiye müsteşarı Ali Rıza Bey olarak 10 Nisan 1922 de Efganistana gelmiş, bizzat Emanullah Han ve Nadir Han'la görüşerek, yapılacak yardımı tesbit etmiş, bunlardan derhal sevki mümkün olanlarını göndermiş ve orada yardımın fasılasız devamı için teşkilât kurmuştu.

Emanullah Han Hacı Sami ve Osman Hoca'yı 20 Nisan 1922 de Kâbildeki Hariciye Nezareti binasında kabul ettiği zaman şunları söylemişti:

«— Paşa'ya hürmetlerimi bildiriniz.. Ben ve bütün Efganlılar elbetteki elimizden geleni yapacağız. Buna hiç şüphe olmasın. Bugün Türkistanı tehdit eden tehlike, yarın, daha müthiş olarak bizi zorlıyacaktır. Bunu bilmez değilim. Eğer Bolşeviklerle Enver Paşa başa çıkamazsa kim çıkabilir? Bedhaşân ve Katgan eyâletlerinden gönüllüler toplansın. Elde olan silâh ve malzeme verilsin. Bunların mümkün olduğu kadar mahrem yapılması, yardımın devamı bakımından çok ehemmiyetlidir. Onun için sizler, bu işe bizzat nezaret ediniz. Böylelikle, bizim resmen müzaheret ve idare ettiğimiz iddiası da ortadan kalkar.»

Osman Hoca ile Hacı Sami'nin Efganistandaki faaliyetleri, gerek Rus, gerek İngiliz Sefaretlerinin şiddetli protestolarını mücib oluyor. Bunun üzerine Osman Hoca, Efgan Hükûmetine şu memorandumu tebliğ ediyor:

«— Müstakil Buhara Halk Şûralar Cumhuriyetinin ikinci kurultayında Buhara halkının verdiği karara göre bütün halk vekillerinin de kabul ve tasdikine muvafık olarak hükmü carî olan Kanunu Esasîminin üçüncü maddesi berveçhi âtidir:

«Buhara Halk Şûralar Cumhuriyeti kendinin bugünkü siyasî sınırları içinde hür ve müstakildir.»

Halbuki Rusya Müttehit Şûralar Cumhuriyetinin siyasî memurlarıyla kızıl askerleri Buhara Kanunu Esasîsini ayaklar altına almışlardır. Halkın emniyeti can ve mal masuniyeti kalmamıştır. Kızıl askerler, mukaddesatımıza tecavüz etmektedirler. Şarkî Buharada gördüğüm zulmü, Rus mümessili nezdinde protesto ettim. Rus askerlerinin Buhara toprağını kat'î olarak terketmelerini, aksi takdirde silâha sarılacağımızı bildirdim ve toprağımızı tahliye etmek istemiyen Rus askerlerine karşı, temsil ettiğimiz Buhara Hükûmetinin şeref ve haysiyetini muhafazaya mecbur olduğum için, toplanacak üçüncü kurultaya karşı harb mes'uliyet ve millî harekât kıyamını kendi üzerime alarak Rus askerlerinin silâhlarını toplamak ve Buhara hudutları haricine çıkarmak emrini Buhara hareket ordusu kumandanı Ali Riza Bey'e verdim. Emrimi yerine getirmek için Rus karargâhına gönderilen vekiller üzerine Rus kızıl askerleri tarafından ateş açıldı. Bu suretle Rus askerleriyle Buhara askerleri arasında harp başladı. Bugün Buhara halkının iştirakiyle devam etmekte olan harp, yalnız istiklâl maksadiyle devam etmektedir.. Bugün Buhara merkez hükümetinin başında olanlar Rus işgal ordusunun tesiri altındadırlar ve hayatları tehlikededir. Rusların iddia ettiği gibi Buhara hükümeti bugünkü haliyle hür ve müstakil değildir. Bugün Buhara mücahitlerinin yaptıkları şerefli mücadelenin Buharanın hakikî istiklâlini temin edeceğini kemali fahr ile söyliyebilirim. Bu mücadele hakikî istiklâlimizin Rusya tarafından tasdikine kadar devam edecektir. Bu ahdi millîyi Efganistan devleti aliye-i müstekilesine iblağ etmekle kesbi şeref eylerim. — 27 Nisan 1922

Buhara Reis'cumhuru ve Müdafai
İstiklâl Başbuğu
Osman Hoca

Emanullah Han'ın isteği ile verilmiş olan bu memorandum, Efganistanın Buharaya alâkasını «vaki talep üzerine» şekline sokmuş oluyordu. Enver Paşa'nın Şehadet haberi Kâbil'e geldiği zaman, çok müteessir olan Kral, derhal Osman Hoca'yı ve Hacı Sami ile konuşmak istiyor. Fakat...

ENVER PAŞA'NIN MÜCADELE BAYRAĞI HACI SAMİ'NİN ELİNDE

Fakat, ne yazıkki, Osman Hoca ve Hacı Sami, Emanullah Han'a bu acı haberin gelmesinden dört gün evvel, beraberlerinde mühim miktarda mühimmat, eslihâ, malzeme, sıhhî vasıta; para ve hatta iki topla; Enver Paşa'ya iltihak etmek üzere Kâbil'den ayrılmışlardı. Katagan ve Bedehşan yollarıyla Bedehşan'ın merkezi olan Feyzabâd'a gelmiş olan Osman Hoca ve Hacı Sami, Enver Paşa'nın şehadetini burada haber alıyorlar... Paşa'ya kelimenin mutlak mânasiyle bağlı olan bu fedakâr mücadeleciler, [illegible] ları acı haberi dehşeti içinde uykusuz ve muztarip bir gün geçiriyorlar. Hacı Sami diyor ki:

«— Enver Paşa'nın mânevî mirası, Türkistanın istiklâl mücadelesidir. Onu tahakkuk ettirmek Paşa'ya karşı vicdan ve ahlâk borcumuzdur.»

Bu sırada, Emanullah Han'ın daveti [illegible] heyet tekrar Kâbil'e dönüyor. Efgan Kralı [illegible] yardım andını tazelemiştir...

Hacı Sami hâtıratında bu safha için şöyle diyor:

«— Bu sahneyi, sevgili Paşa'mın hayatta olup görmesini ne kadar isterdim... Amanullah Han heyecan içindeydi. Yaşlı gözlerle bana baktı: «... Enver Paşa şehit oldu... O'nun açtığı yol kapanmamalıdır. Millet...

olan bütün kuvvetlerle size yardım edeceğim. Onun eserine devam edebilecek kadar nefsinizi kuvvetli buluyor musunuz?» dedi. Kendisine sükûnetle: «— Beni tanıyorsunuz zannederim....» dedim. Elini omuzuma koydu:

«— Sami Bey... Burada bir biraderiniz olduğunu unutmayın...» dedi.

Amanullah Han'ın yanından ayrıldıktan sonra, Nadir Han'ın da iştirâk ettiği mahrem bir toplantı yapıldı ve şu kararlar alındı:

1 — Enver Paşa'nın yerine PAŞA unvanıyla Hacı Selim Sami, Türkistan İhtilâl Orduları Başkumandanlığına tayin edilmiştir.

2 — Karatekin'de umumî bir toplantı yapılacak ve Hacı Sami'nin tesbit edeceği mücadele plânı müzakere edilecektir.

3 — Amanullah Han'dan ve Nadir Han'dan bütün noksanların ikmali rica edilecek ve mücadelenin bütün cephelerde, Enver Paşa'nın şehadetinin Türkistan istiklâl aşkını sadece teşçi ettiği anlaşılacak şekilde mevcut kudretin azamîsiyle yapılacaktır.

4 — İsmail Hakkı Bey, Hacı Sami ile beraber gelecek, yolda kendilerine Semarkand'da mücadeleyi idare etmekte olan Türkiyeli zabit Mustafa Durmuş Beyin de iltihakı temin edilecek, Enver Paşa'nın etrafında toplananlar içinde Molla Abdülkahhar, İşan Sultan ve saire gibi Emircilerin de bulunduğu dikkate alınarak, Buhara Cumhurreisi Osman Hoca bir müddet yine Efganistanda, fakat hududa yakın olan Feyizabâd'da kalacaktır.

Elinde, Enver Paşa'nın mânevi mirası, Hacı Selim Sami, 26 Ağustos 1922 de; tarihin şu garip tecellisine bakınız ki, Anadolu'da Büyük Millet Meclisi orduları müstevlî düşmanı vatanın harim-i isme-

tinde boğmak için Büyük Taarruza kalkıştıkları gün, evet aynı gün, Hacı Sami de, Şarkî Buhara'ya geçti...

Ana vatan'ın Moskof zulmünden kurtulma mücadelesinde birinci safha Çegen topraklarında kahraman Enver Paşa'nın şehit kanıyla kapanmıştı.

*
* *

Şimdi ikinci safha başlıyacaktı.